

PROCENA RODNE OSETLJIVOSTI
PROGRAMA SMANJENJA ŠTETE
KORIŠĆENJA DROGA ZA MLADE U
SRBIJI

Udruženje Prevent

Izdava : Udruženje Prevent

Autorka publikacije: Jarmila Bujak Stanko

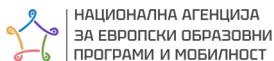
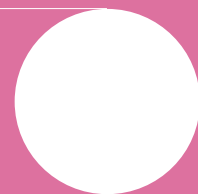
Lektor: Nebojša urasovi

Dizajn: Pe a Radojevi

Citirajte ovu publikaciju na sledeci na in: Jarmila Bujak Stanko. Procena rodne osetljivosti programa za smanjenje štete koriš enja droga za mlade u Srbiji, Udruženje Prevent, 2025.

Zahvalnice: Autorka se zahvaljuje svim u esnicima u istraživanju na vremenu i informacijama koje su podelili.

Izveštaj je deo Projekta – **Kreiranje programa zasnovanih na rodu za mlade koji koriste droge**, koji finansira Evropska unija (ERASMUS+ program). Finansira Evropska unija. Izraženi stavovi i mišljenja su stavovi samo autorke i ne odražavaju nužno stavove Evropske unije ili Evropske izvršne agencije za obrazovanje i kulturu (EACEA). Ni Evropska unija ni EACEA ne mogu biti odgovorne za njih

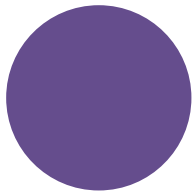

НАЦИОНАЛНА АГЕНЦИЈА
ЗА ЕВРОПСКИ ОБРАЗОВНИ
ПРОГРАМИ И МОБИЛНОСТ

Ко-финансирано од
Европска Унија

Sadržaj:

1. Uvod	5
2. Metodologija	7
2.1 Osnovna analiti ka pitanja	8
2.2 Intersektorski pristup	9
2.3 Metodološki pristup	9
3. Nacionalni kontekst: politike, finansiranje i uloga OCD u oblasti smanjenja štete u Srbiji	12
3.1 Analiza strateških dokumenata	12
3.2 Izveštaji institucija, me unarodnih agencija i OCD	14
3.3 Analiza nacionalnih strategija i institucionalnih izveštaja u oblasti smanjenja štete prema GRAS skali	15
3.4. Položaj i finansiranje OCD pružalaca usluga smanjenja štete	17
4. Analiza terenskog istraživanja: glas organizacija	19
4.1 Nacionalni kontekst: OCD u oblasti smanjenja štete	19
4.2 Rodna osetljivost u dizajnu i sprovo enju programa	22
4.3 Organizacijske prakse i kapaciteti	23
4.4 Saradnja i partnerstva	24
4.5 Analiza rada OCD prema GRAS skali SZO	25
4.6 Prioritetni problemi, potrebe i prepreke u pristupu uslugama iz rodne perspektive	26
4.7 Iskustva stigmatizacije, diskriminacije i bezbednosti	28
4.8. Preporuke	29
5. Sažetak	31
6. Literatura	32

1

1.

Uvod

Ovaj izveštaj predstavlja rodnu analizu programa za smanjenje štete u Srbiji kako bi se identifikovale prepreke, potrebe i mogućnosti za poboljšanje njihove rodne osetljivosti i transformativnosti. Istraživanje obuhvata dva ključna aspekta: analizu postojećih strategija i politika (analiza radnih mesta), kao i terenska zapažanja kroz polustrukturirane intervjue sa organizacijama koje direktno rade sa marginalizovanim zajednicama, posebno sa ljudima koji koriste droge, seksualnim radnicima, LGBTI+ osobama i mladima.

Programi za smanjenje štete igraju ključnu ulogu u zaštiti javnog zdravlja, socijalne inkluzije i ljudskih prava. Međutim, ovi programi često ne prepoznaju dovoljno specifične potrebe koje proizilaze iz rodnog identiteta i uloge, niti se bave složenim oblicima diskriminacije sa kojima se suočavaju žene, transrodne i nebinarne osobe i mladi ljudi u marginalizovanim kontekstima.

Istovremeno, u uslovima ograničenog državnog finansiranja i slabe institucionalne podrške, programi se najčešće održavaju zahvaljujući entuzijazmu i prilagodljivosti organizacija civilnog društva. Ovaj kontekst stvara potrebu za sistematskim preispitivanjem postojećih praksi i uslova kako bi se formulisale konkretne preporuke za transformaciju pristupa – od rodno neutralnog do rodno odgovornog i transformativnog.

Izveštaj ima za cilj da pruži podršku donosiocima odluka, donatorima i praktičarima u oblasti smanjenja štete da razumeju rodne dimenzije usluga i da identifikuju dobre prakse koje se mogu replicirati, ojačati ili institucionalizovati.

2.

Metodologija

Da bi se procenila mera u kojoj programi za smanjenje štete u Srbiji integrišu rodne aspekte, ova analiza će primeniti Skalu za procenu rodne osetljivosti (GRAS) Svetske zdravstvene organizacije (SZO). GRAS je meunarodno priznati alat koji je razvila SZO za procenu rodne osetljivosti politika, programa i intervencija vezanih za zdravstvene sisteme. Ovaj pristup je izabran jer pruža strukturiran, ali fleksibilan alat za procenu i politike i prakse, omogućavajući nijansirano razumevanje na način na koji je rod integrisan u usluge smanjenja štete.

GRAS -nivo	Definicija	Karakteristike programa
1. Rodno nejednaki	Produbljuju rodnu nejednakost.	Pojačavaju štetne rodne norme ili stereotipe; mogu povećati i pojačati rizike za žene, LGBTI osobe ili nebinarne osobe.
2. Rodno slepi	Ignorišu rodne norme, uloge i odnose.	Ne prepoznaju rodne razlike Nedostaju podaci razvrstani po polu/rodu.
3. Rodno osetljivi	Prepoznaju rodne specifičnosti, ali se ne bavi nejednakošću.	Prepoznaju važnost roda, ali ne prave specifične adaptacije za prevazilaženje nejednakosti.
4. Rodno specifični	Odgovaraju na specifične potrebe različitih rodnih identiteta.	Prilagođavaju aktivnosti, programe i usluge koje odgovaraju na potrebe zasnovane na rodu.
5. Rodno transformativni	Aktivno transformišu štetne rodne norme i promovišu jednakost.	Dovode u pitanje nejednak pristup do moći i resursa, uključujući pogođene zajednice u transformaciju normi, promovišu učestvovanje svih rodnih identiteta.

2.1. Osnovna analiti ka pitanja

Da bi se procenila rodna osetljivost programa za smanjenje štete, u analizi je primenjena Skala za procenu rodne osetljivosti SZO (GRAS). Sledeca tabela predstavlja skup osnovnih analiti kih pitanja, uskla enih sa svakim nivoom GRAS okvira, pra enih kratkim opisima pomo u kojih su istraživa i identifikovali indikatore rodne osetljivosti u analizi podataka.

GRAS - nivo	Opis	Klju na analiti ka pitanja
1. Rodno nejednaki	Programi na ovom nivou poja avaju rodne stereotipe, dodeljuju nejednake uloge ili pove avaju ranjivost odre enih rodova. Obratite pažnju na jezik, prakse ili pretpostavke koje krive, isklju uju ili stigmatizuju rodne manjine ili žene.	P1 Da li programski materijali ili prakse osoblja poja avaju stereotipe (npr. okrivljavanje žena ili ignorisanje nebinarnih osoba)? P2 Da li su odre eni identiteti sistematski isklju eni ili posramljeni?
2. Rodno slepi	Ovi programi ignorišu rodne razlike, pretpostavljajući da se usluge podjednako odnose na sve. Ovim programima nedostaje rodna analiza, inkluzivni podaci i specifi ne adaptacije.	P3 Da li se rod pominje ili ak razmatra prilikom dizajniranja ili implementacije programa? P4 Da li su podaci razvrstani po polu ili rodnom identitetu? P5 Da li se iste usluge nude svima?
3. Rodno senzitivni	Ovi programi prepoznaju te usluge, ali još uvek ne prilago avaju program aktivno kako bi se rešile nejednakosti. Ovo je esto prvi korak ka poboljšanju.	P6 Da li je osoblje svesno razlika? u upotrebi droga ili pristupu uslugama na osnovu roda? P7 Da li se rodna pitanja razmatraju na obukama ili evaluacijama? P8 Da li su žene/transrodne osobe koje su korisnice neformalno prepoznateda imaju razli ite potrebe?
4. Rodno specifi ni	Programi na ovom nivou po inju da prilago avaju usluge kako bi zadovoljili razli ite potrebe ljudi razli itog roda ili rodnog identiteta. Prilago avaju aktivnosti, usluge ili pružanje pomoci grupama kao što su mlade žene ili transrodne osobe.	P9 Da li su usluge prilago ene mladim ženama, transrodnim osobama ili nebinarnim osobama? P10 Da li postoje komponente koje se bave roditeljstvom ili reproduktivnim zdravljem? P11 Da li su aktivnosti informisanja i radno vreme prilago eni raspoloživosti žena?
5. Rodno transformativni	Ovi programi idu dalje od puke adaptacije i aktivno se trude da transformišu štetne norme i promovišu jednakost. Oni uklju uju rodno raznovrsno liderstvo, bore se protiv stigme i stvaraju inkluzivne prostore.	P12 Da li programi aktivno rade na promeni normi (npr. borbe protiv stigme, uklju ivanje žena/devoj ica u programiranju)? P13 Da li su mladi ljudi o kojima je re uklju eni u dizajniranje, pružanje ili evaluaciju usluga?

2.2. Intersektorski pristup

U analizi je primenjen intersektorski pristup kako bi se ispitalo kako rod korespondira sa drugim društvenim faktorima kao što su starost, klasa, etni ka pripadnost, seksualna orijentacija, HIV status i invaliditet, kako bi se oblikovao pristup mladim ljudima i iskustva u okviru programa za smanjenje štete. Posebna pažnja je posvećena tome kako višestruki oblici marginalizacije utiču na potrebe i ranjivosti određenih grupa, uključujući i mlade žene LGBTKI+ mlade, etničke manjine i ljude iz ruralnih i urbanih područja.

2.3. Metodološki pristup

Ova rodna analiza je sprovedena korišćenjem mešovitog metodološkog pristupa, kombinujući i analizu podataka i terensko istraživanje. Analiza podataka je obuhvatala analizu postojećih zakona, politika, programskih dokumenata i relevantnih statističkih podataka, sa fokusom na identifikovanje načina na koji su rodni aspekti trenutno integrisani u usluge smanjenja štete. Terensko istraživanje je obuhvatalo intervjue, fokus grupe i konsultacije sa pružiocima usluga, korisnicima programa i ključnim zainteresovanim stranama.

Metodologija za prikupljanje podataka

A) Desk analiza

Ova faza je obuhvatila pregled postojećih nacionalnih dokumenata, strategija, pravnih okvira, istraživačkih studija i izveštaja koji se odnose na usluge smanjenja štete, politiku prema drogama i rodnu ravnopravnost u Srbiji. Analiza dokumenata vršena je korišćenjem Gender Responsive Assessment Scale (GRAS) Svetske zdravstvene organizacije (SZO) kako bi se odredio nivo rodne senzitivnosti i identifikovale praznine.

- Nacionalna strategija za prevenciju zloupotrebe droga
- Zakon o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama
- Nacionalna strategija (2018-2025) i prateći akcioni plan za HIV/AIDS
- Strategija za mlade u Republici Srbiji (2023-2030)
- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost

Korišćeni su i različite analize i dokumenti publikovani na ovu temu na nacionalnom i međunarodnom nivou.

B) Terensko istraživanje

Terensko istraživanje obuhvatilo je polustrukturisane intervjue sa menadžerkama i menadžerima, koordinatorkama i koordinatorkama programa smanjenja štete, stručnjakinjama i stručnjacima iz civilnog sektora, kao i predstavnicama i predstavnicima organizacija koje rade sa marginalizovanim grupama. Takođe, organizovane su fokus grupe sa korisnicama i korisnicima usluga, odvojene po rodu - posebno za žene i muškarce - uz uključivanje i osoba koje pripadaju LGBTQAI+ zajednici, sa učesnicima mladih do 30 godina. Uzorak je obuhvatio ispitanike i ispitanice različitih starosnih dobi, socioekonomskog statusa i stepena uključivosti u usluge. Svi intervjui i diskusije vođeni su u bezbednom, poverljivom i rodno senzitivnom okruženju, uz dobrovoljno učesništvo.

Prikupljeni podaci analizirani su korišćenjem rodno senzitivnog i intersekcionalnog pristupa. Kvalitativni podaci iz intervjua i fokus grupa analizirani su tematski, sa fokusom na: barijere u pristupu uslugama iz rodne perspektive, relevantnost i inkluzivnost programa, iskustva stigmatizacije, diskriminacije i bezbednosti, kao i predloge učesnicima i učesnicama za unapređenje rodne inkluzivnosti.

Period letnjih godišnjih odmora otežao je i usporio kontakte sa ključnim osobama i organizovanje sastanaka uživo, što je u pojedinim slučajevima uticalo na dinamiku prikupljanja podataka.

3.

Nacionalni kontekst: politike, finansiranje i uloga OCD u oblasti smanjenja štete u Srbiji

3.1. Analiza strateških dokumenata

Stanje politika u oblasti smanjenja štete za korisnike droga u Srbiji u 2025. godini karakteriše kompleksna i fragmentirana situacija. U poslednjih desetak godina, politike relevantne za korišćenje droga u Srbiji pokazuju jasnu regresiju – od pokušaja multisektorskog pristupa do potpunog urušavanja institucionalnog dijaloga i isključenja civilnog društva iz procesa kreiranja strategija.

Nacionalna strategija za prevenciju zloupotrebe droga, za period 2014 – 2021. godine, nije obnovljena uprkos inicijativama OCD koje su još 2019. pokrenule predlog za izradu novog dokumenta. Umesto sistemskog odgovora, Ministarstvo zdravlja je unilateralno preuzelo koordinaciju i isključilo Kancelariju za borbu protiv droga (KZD) – koordinaciono telo koje je prethodno saradivalo sa OCD. Umesto nacionalne, multisektorske strategije, pokrenuta je izrada ograničenog dokumenta u formi operativnog plana, koji samo objedinjuje već planirane aktivnosti različitih ministarstava u vezi sa drogama. Taj dokument u političkim verzijama izbegava čak i termin *smanjenje štete*, koriste i zamenske izraze poput *rešavanje štete*, i svodi intervencije na zatvorske uslove i postpenalni tretman. Proces izrade nije bio ni participativan ni transparentan – OCD nisu imale pravo glasa u radnoj grupi, a nakon formalnog uključivanja više nisu ni bile pozvane na sastanke. Kononirajući taj dokument nije nikada objavljen.

Nacionalna strategija za prevenciju zloupotrebe droga bila je ključni dokument sa pet oblasti delovanja: smanjenje tražnje, smanjenje ponude, koordinacija, međunarodna saradnja, istraživanje i praćenje. Strategija je formalno uključivala elemente smanjenja štete, ali bez rodno senzitivnih komponenti ili posebnog fokusa na mlade OKD. Ocena sprovođenja strategije pokazuje da su, uz bolje povezivanje sektora zdravlja i socijalnih pitanja i povećanu dostupnost zamenske terapije (metadon, buprenorfin), postojali i ozbiljni izazovi u održivom finansiranju i razvoju servisa. Kancelarija za borbu protiv droga Vlade Republike Srbije koordinirala je i nadgledala sprovođenje nacionalne strategije. Ona upravlja i *Nacionalnim centrom za praćenje droga*. Takođe, prati i učestvuje u poslovima koji se odnose na učešće Republike Srbije u radu tela EU i UN na području borbe protiv droga i koordinira sistem za prikupljanje objektivnih, uporedivih i pouzdanih podataka o drogama, koordinira i prati postojeće u metodologiju prikupljanja, analize i dostupnosti podataka o drogama i borbi protiv njihove zloupotrebe i predlaže njihovo unapređenje i usklađivanje u skladu sa preporukama Evropskog centra za praćenje droga i zavisnosti od droga. KZD sa Eurandom učestvuje u izradi izveštaja o stanju droga u Srbiji. U izveštaju se smanjenje štete tretira kao javnozdravstveni pristup, ali se naglašava da država ne finansira direktno OCD servise za mlade ili rodno specifične grupe – to je u većoj meri ostavljeno civilnom društvu.

Pravni okvir i penalna politika vezana za droge u Srbiji nisu povoljni. **Zakon o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama** i povezani zakoni daju osnov za upravljanje posedovanjem, upotrebom i prodajom droga. Posedovanje male količine droge za ličnu upotrebu je krivično delo, pri čemu zakon ne precizira kolika je ta količina—tumačenje je prepušteno sudu u svakom pojedinačnom slučaju, pa ponekad dolazi do strože kaznene politike, što pogoršava stigmatu i otežava pristup OKD uslugama smanjenja štete. Zatvorski programi omogućavaju opioidnu supstitucionu terapiju (OST) za osuđeničke, ali ne primenjuju programe zamena igala, što povećava rizike za zarazne bolesti unutar zatvora.

Strategija za mlade u Republici Srbiji (2023-2030) i pripadaju i Akcioni plan, koordinirani kroz Ministarstvo omladine i sporta, definišu opšti okvir za rad sa mladima. Oni prepoznaju opšti koncept inkluzije ranjivih grupa — uključujući i mlade iz romske populacije, sa invaliditetom, ruralnih sredina ili migrantskog porekla. Međutim, Strategija ne identifikuje mlade OKD kao zasebnu ciljnu grupu u okviru servisa OCD, a u javnozdravstvenim politikama i programima smanjenja štete za mlade OKD nema predviđenih specifičnih mera ili posebnih programa. Rodna dimenzija u ovoj strategiji integrisana je u širem okviru principa rodne ravnopravnosti i inkluzije, ali ne konkretno kroz prepoznavanje i adresiranje potreba mladih različitih rodničkih identiteta i seksualnih orijentacija u kontekstu upotrebe droge i smanjenja štete. U Akcionom planu, rodna komponenta se uglavnom vidi kroz širu podršku inkluziji i jednakosti, ali konkretni rodno senzitivni programi ili mere za mlade OKD nisu posebno definisani ni planirani. Takođe, iako postoji deklarativna podrška inkluzivnosti i participaciji mladih, u oblasti zdravlja, zavisnosti, prevencije HIV infekcije i borbe protiv predoziranja trenutno nema dovoljno jasno artikulisane strategije ili konkretnih koraka za mlade OKD, što je vidljivo i u odsustvu specifičnih indikatora i mera u Akcionom planu.

Nacionalna strategija (2018-2025) i prateći akcioni plan za HIV/AIDS formalno prepoznaju ciljne ranjive grupe, uključujući i osobe koje injektiraju droge (OKID), seksualne radnice, muškarce koji imaju seks sa muškarcima (MSM), transrodne osobe i zatvorenike. Prepoznati su i programi smanjenja štete i neke ranjive grupe (žene, transrodne osobe, seksualne radnice). U okviru oblasti prevencije, posebno se navodi potreba za programima smanjenja štete, terapija agonistima opijata, te imunizacija, lečenje hepatitis B i C i HIV tretman u zatvorima i zajednici. Akcioni plan predviđa razvoj i održavanje servisa smanjenja štete kroz partnerske projekte sa OCD, finansiranje iz *Ministarstva zdravlja* i *Globalnog fonda za AIDS, tuberkulozu i malariju* (GFATM), sa naglaskom na testiranje, savetovanje i pristup antiretrovirusnoj terapiji. Strategija naglašava važnost uključivanja mladih u planiranje i implementaciju, kao i poverljivost u procesima testiranja i nege. Ipak, implementacija ovih dokumenata nije sistematski praćena. Dodatno, njihov pristup je rodno-senzitivan, a ne doseže nivo rodno specifičnih ni transformativnih mera. Dokumenti šturo obrađuju rodne razlike u pristupu i ne uključuju specifične rodno-transformativne mere unutar servisa smanjenja štete, niti indikatore razdvojene po polu, a ni specifične servise za osobe različitih rodničkih identiteta i seksualnih orijentacija.

Zahvaljujući podršci i aktivnom zalaganju OCD, u prethodnom ciklusu *Country Coordinating Mechanism* (CCM) GFATM izdejstvovano je odvajanje minimalnih sredstava za aktivnosti koje se tiču dekriminalizacije korisnika droge. Ipak, uprkos višemesečnom zagovaranju, GFATM je na kraju odbio da podrži takve aktivnosti, čime je potvrđena institucionalna slabost i nedoslednost u pristupu pravima ranjivih grupa.

Vlada Srbije je u maju 2021. usvojila **Nacionalnu strategiju za rodnu ravnopravnost** i pripadajućim akcionim planom, usklađenu sa pravnim tekovinama EU, koja predviđa opšte i specijalne mere za rodnu jednakost. Međutim, u tom okviru nema konkretnih referenci na programe smanjenja štete ni na OKD. Strategija prepoznaje rodno nejednake ishode u pristupu zdravstvu i pravima, sa ambicijom da smanji rodni jaz u domenu zdravlja do 2030. godine. U dokumentu se ne navodi direktno smanjenje štete za OKD, niti se te osobe specifično tretiraju kao marginalizovana grupa. Rodna senzitivnost se ogleda kroz opšte ciljeve prema ranjivim ženama: žene sa invaliditetom, ruralne žene, žene sa HIV-om, Romkinje i druge marginalizovane grupe, sa naglašavanjem pristupa seksualnom i reproduktivnom zdravlju. Međutim, ne postoje specifične odrednice za žene ili transrodne osobe koje koriste drogu ili vezane za programe smanjenja štete. Akcioni plan operacionalizuje strateške ciljeve kroz široke rodne mere (npr. ekonomsko osnaživanje, zdravstvo, obrazovanje, participacija). Uključuje uvođenje rodno-neutralnih servisa za sve vulnerabilne grupe, ali ne formuliše konkretne aktivnosti za servise smanjenja štete za OKD, niti predviđa indikatore razdvojene po polu vezano za drogu. Aktivnosti u planu su deklarativne i fokusirane na senzibilizaciju institucija i javnu politiku, ali ne uključuju operativne mere za mlade i rodno različite OKD. Sveukupno, pristup je rodno senzitivni, ali nije rodno specifičan niti transformativan u kontekstu programa smanjenja štete.

3.2. Izveštaji institucija, međunarodnih agencija i OCD

Izveštaj o stanju droga u Srbiji je godišnja publikacija Ministarstva zdravlja, u saradnji sa EMCDDA putem Reitox nacionalne kontakt tačke. Svake godine se priprema novi izveštaj koji sadrži ažurirane podatke o kontekstu droga u Srbiji – uključujući i trendove u potrošnji, tretmanima, smanjenju štete, pravnom okviru i zdravstvenim pokazateljima. Trenutno se očekuje *National Drug Situation Overview 2023* ili *2024*, iako objavljivanje može biti kasnije. Ovaj izveštaj predstavlja sveobuhvatan pregled tržišta droge, trendova upotrebe i javnozdravstvenih izazova u Srbiji. U delu koji se odnosi na smanjenje štete, izveštaj detaljno analizira dostupnost programe zamene igala i terapiju agonistima opioida, stanje testiranja na HIV i hepatitis C, te dostupnost naloksona i vršnjačka distribuciju. Dokument pokazuje da su servisi uglavnom usmereni prema muškoj populaciji osoba koje ubrizgavaju drogu, dok su rodno senzitivne mere (npr. za žene, transrodne i nebinarne osobe) nedovoljno prisutne. Poseban akcenat stavljen je na potrebu proširenja vršnjačkih i drugih modela i razdvajanja podataka po polu.

Civil Society Monitoring of Harm Reduction in Europe 2020 je u principu godišnja publikacija Correlation – European Harm Reduction Network (C-EHRN), na osnovu godišnjeg ciklusa monitoringa od strane C-EHRN, ali nije garantovana publikacija za svaku državu svake godine. C-EHRN periodično organizuje pozive za OCD iz zemalja članica da dostave podatke kroz harmonizovane upitnike. Srbija je učestvovala u izveštajima za 2019. i 2020. Nakon toga, uključivanje Srbije zavisi od angažmana lokalnih partnera i raspoloživih sredstava. Ovaj izveštaj C-EHRN prikuplja iskustva civilnog sektora i korisnika usluga smanjenja štete širom Evrope, uključujući i Srbiju, a poseban segment posvećen je percepciji rodnih barijera. Prikupljeni su podaci direktno od korisnika o njihovim iskustvima u pristupu zameni igala, naloksonu, outreach uslugama i diskriminaciji. Izveštaj ukazuje na izraženu diskriminaciju žena i nekih LGBTQAI+ korisnika pri pristupu servisima, kao i odsustvo rodne evidencije u servisima. C-EHRN navodi da inkluzija rodne dimenzije kroz civilni sektor može unaprediti politike i prakse, a prepoznaje i da su OCD glavni nosioci servisa smanjenja štete u Srbiji. Međutim, izveštaj ukazuje da ne postoje rodno i starosno podeljeni podaci, a rodne analize unutar OCD servisa za mlade su skoro potpuno izostale.

Rodno transformativne usluge smanjenja štete je jednokratna publikacija C-EHRN. Ova publikacija je deo specifičnog projektnog poduhvata za unapređenje integracije rodne perspektive u usluge smanjenja štete. Ovaj dokument predstavlja konceptualni i analitički okvir za razvoj rodno transformativnih servisa smanjenja štete. Sadrži studije slučaja, preporuke i pokazatelje za usluge koje prepoznaju i adresiraju jedinstvene potrebe žena, transrodnih i nebinarnih OKD. Analizira globalne prakse koje integrišu rodno odgovorne politike u dizajn i evaluaciju servisa. Iako Srbija nije direktno u fokusu, dokument pruža smernice za OCD.

Srbija nema formalno objavljenu rodnu analizu unutar politika za droge ili HIV koja bi eksplicitno osvetlila potrebe mladih OKD. Dodatno, ni civilne organizacije koje se bave HIV prevencijom (npr. JAZAS) ne izdaju redovne rodne analize specifično za OKD populacije mladih.

3.3. Analiza strateških dokumenata i institucionalnih izveštaja u oblasti smanjenja štete prema GRAS skali

U nastavku dajemo analiza relevantnih dokumenata od nacionalnog značaja u oblasti droga, zdravlja, mladih i rodne ravnopravnosti, sa ciljem procene u kojoj meri prepoznaju i adresiraju rodne dimenzije u okviru servisa smanjenja štete. Dokumenti su analizirani u skladu sa GRAS skalom SZO, koja klasifikuje institucionalne pristupe kao: rodno nepravedne, rodno neutralne, rodno senzitivne, rodno specifične ili rodno transformativne.

dokument	GRAS nivo	obrazloženje
Nacionalna strategija za prevenciju zloupotrebe droga (2014 – 2021)	Rodno neutralna	Strategija eksplicitno prepoznaje smanjenje štete kao deo javnozdravstvenog pristupa, ali ne sadrži rodnu analizu, nijednu odredbu koja se odnosi na rodne razlike u obrascima upotrebe droga, pristupu uslugama ili specifične potrebe žena, trans i nebinarnih osoba koje koristi droge. Ne postoje indikatori koji bi omogući praeenje ishoda po rodu.
Nacionalna strategija (2018-2025) i prateći akcioni plan za HIV/ AIDS	Rodno senzitivna	Uključuje mere protiv diskriminacije, sadrži generalne rodne smernice, ali nema konkretnih aktivnosti smanjenja štete po rodnim grupama. Šturo obrađuju rodne razlike u pristupu i ne uključuju specifične rodno-transformativne mere unutar servisa niti indikatore razdvojene po rodu, niti specifične servise za žene i trans OKD.
Strategija za rodnu ravnopravnost (2021 – 2030) (U delu koji se tiče OKDi programa smanjenja štete)	Rodno senzitivna	Prepoznaje diskriminaciju kojoj su izložene žene iz marginalizovanih grupa, uključuju i korisnice psihoaktivnih supstanci (PAS). Ipak, nema konkretne mere ni budžetske alokacije usmerene ka integraciji rodnih aspekata u politike prema drogama i servise smanjenja štete. Strategija predstavlja važan normativni korak ka osvešćivanju rodne nejednakosti, ali nije dovoljno operativna niti povezana sa sektorima javnog zdravlja i socijalne zaštite u kontekstu droga.
Nacionalna strategija za mlade (2023-2030) i pripadajuć i Akcioni plan (U delu koji se tiče OKD i programa smanjenja štete)	Rodno neutralna	Dokument prepoznaje ranjive mlade kao prioritetnu grupu, ali ne identifikuje mlade OKD kao posebno ranjivu grupu. Ne postoji eksplicitna povezanost sa politikom smanjenja štete niti identifikacija rodnih dimenzija u pristupu mladima koji koriste droge. Strategija sadrži deklarativnu podršku rodnoj ravnopravnosti, ali bez konkretizacije u domenu javnog zdravlja, prevencije i tretmana.

dokument	GRAS nivo	obrazloženje
Izveštaj o stanju droga u Srbiji (2022)	Rodno neutralan	Sadrži podatke o vrstama servisa i trendovima, ali ne sadrži podatke razdvojene po polu, niti se bavi specifičnostima položaja žena ili drugih grupa korisnika. Ne analiziraju se rodne razlike u pristupu programima smanjenja štete, niti postoje preporuke za unapređenje rodne jednakosti u pristupu. Uloga OCD koje pružaju usluge ženama i mladima se ne razmatra, a rodni aspekti nisu sistematski uključeni.
Civil Society Monitoring of Harm Reduction in Europe – Serbia (2020)	Rodno senzitivna	Prepoznaje nedostatak podataka razdvojenih po polu i ukazuje na važnost inkluzivnih i pristupa tih servisa za žene i mlade. Prepoznaje uloga OCD kao ključnih aktera u terenskom radu sa mladim OKD i marginalizovanim grupama, ali se takođe ističe da nacionalna politika ne pruža podršku za rodno odgovorne servise. S obzirom na ukazivanje na potrebu za promenom, izveštaj dostiže nivo rodne senzitivnosti, iako ne predlaže transformativne mehanizme.
Rodno transformativne usluge smanjenja štete	Rodno transformativna	Ovaj dokument nije deo nacionalne politike – koristi se kao preporuka i referenca, ne kao zvaničan dokument Srbije, ali je ključan za razumevanje smernica. Izveštaj pruža primere dobre prakse i standarde za rodno transformativne usluge (npr. servisi prilagođeni ženama, trans osobama, bezbedni prostori, vršnjački pristupi). Iako Srbija nije među istaknutim primerima, okvir koji izveštaj nudi može poslužiti kao alat za unapređenje postojećih praksi.

3.4. Položaj i finansiranje OCD pružalaca usluga smanjenja štete

Odnos institucija prema programima smanjenja štete može se oceniti kao negativan. Pored nepostojanja strateškog okvira i neparticipativnih praksi institucija, postoji i izražen institucionalni otpor prema programima koje vode OCD. Organizacije poput Preventa i Re Generacije rade kontinuirano, ulažu u edukaciju profesionalaca i šire dostupnost usluga, ali nisu sistematski podržane, niti uključene u zvanične programe. Prevent je godinama unazad imao obećanja da će njegov model rada sa osobama koje koriste droge biti licenciran od strane Ministarstva zdravlja, što nikada nije realizovano. Re Generacija, iako sertifikovana za edukaciju profesionalaca, nijednom nije bila finansijski podržana od strane države. Njihove radionice za prosvetne radnike, socijalne radnike i policijske službenike realizovane su isključivo zahvaljujući *ad hoc* donacijama, a ne u okviru institucionalizovanih mehanizama stručnog usavršavanja.

Posebno zabrinjava **institucionalna diskriminacija prema ženama koje koriste droge**, a naročito prema seksualnim radnicama. Pravilnici i praksa centara za socijalni rad često podrazumevaju disproportionalne kontrole uslova života, koje se ne primenjuju na druge grupe žena. Provera postojanja dečijeg kreveta, tople vode ili kanalizacije kao uslov za zadržavanje roditeljskog prava primenjuje se isključivo na žene iz ovih marginalizovanih grupa – što predstavlja sistemsku diskriminaciju. Takva praksa dodatno produbljuje višestruku marginalizaciju žena koje koriste droge, jer ih stigmatizuje i u oblasti roditeljstva, čime im se dodatno uskraćuje pravo na socijalnu inkluziju.

Finansiranje OCD u oblasti smanjenja štete u Srbiji je u kontinuiranom padu. Stabilan period podrške zabeležen je između 2007. i 2014. godine, tokom ranijih faza implementacije GFATM u Srbiji, ali nakon toga dolazi do postepenog gašenja programa, zatvaranja više organizacija, smanjenja terenskih aktivnosti i ukidanja usluga u manjim sredinama. U poslednjem ciklusu dodele sredstava, evidentno je da državne institucije aktivno blokiraju mehanizme podrške OCD, što se ogleda i u poništavanjima i kašnjenjima konkursa i administrativnim opstrukcijama.

Prevent i DPNSSEE su kroz projekat *Budget Advocacy and Monitoring in Countries of South East Europe* u periodu 2017 – 2019 analizirali budžete i politike u regionu. U Srbiji su dokumentovane minimalne ili nikakve alokacije državnih budžeta za OCD servise smanjenja štete, posebno one koje ciljaju mlade i koje obuhvataju rodno senzitivne intervencije, što je dovelo do njihovog slabljenja.

Ovakvi trendovi u Srbiji su deo šireg **globalnog konteksta**. Globalni izveštaj *A Harm Reduction Funding Crisis* iz juna 2024 jasno ukazuje na pad javnog i internacionalnog finansiranja programa smanjenja štete. Identifikovano je samo 6% potrebnih sredstava. Istaknuto je i da su OCD servisi, i vršnjački vođene organizacije najviše pogođene smanjenjem podrške, a posebno su rodno senzitivni i servisi usmereni na mlade među najranjivijima.

S obzirom na trenutni politički i institucionalni kontekst, jasno je da Srbija nema održivi i barem rodno senzitivni okvir za programe smanjenja štete. Ukoliko ne dođe do promene strateškog kursa i jačanja institucionalne saradnje sa OCD, postoji realna opasnost da i postojeći programi prestanu da postoje.

4

4.

Analiza terenskog istraživanja glas organizacija

4.1. Nacionalni kontekst: OCD u oblasti smanjenja štete

OCD u Srbiji igraju ključnu ulogu u dizajnu i sprovođenju programa smanjenja štete, posebno u radu sa mladima koji koriste droge. Međutim, delovanje OCD aktera je kroz godine fragmentirano, intermitentno i neujednačeno. Ovakva situacija u potpunosti je uslovljena nedostatkom kontinuiranog, održivog, predvidivog i finansijski dovoljnog sistema podrške. Ovo predstavlja jednu od ključnih prepreka u ovoj rodnoj odgovornosti programa smanjenja štete. Uprkos postojanju dobrih praksi, relevantnih kapaciteta, značajnih rezultata i planova sa potencijalom za unapređenje, upravo hronični nedostatak sredstava ometa organizacije da čak i održe osnovne servise, a kamoli da ih dalje razvijaju i proširuju.

Za osobe koje koriste droge u Srbiji, OCD poput **Prevent-a** i **Re Generacije** predstavljaju jedine relevantne i kontinuirane pružaoce servisa smanjenja štete. One funkcionišu usprkos institucionalnoj inertnosti i finansijskoj zavisnosti od spoljnih donatora, ostvaruju i direktan uticaj kroz edukaciju profesionalaca, istraživanje diskriminacije, vršnjački outreach, pravnu, savetodavnu podršku i međunarodnu saradnju. U nedostatku institucionalne podrške, ogroman teret pružanja servisa i zagovaranja leži na ovim organizacijama, koje su jedini nezavisni akteri sposobni da integrišu rodno senzitivne i pristupe usmerene na mlade u praksu smanjenja štete.

Od 2004. godine, Udruženje **Prevent** iz Novog Sada ostaje centralna OCD u Srbiji koja sprovodi programe smanjenja štete, trenutno u Beogradu i Novom Sadu. Ovi programi uključuju, svratišta (za OKD i za seksualne radnice), mobilni rad na terenu kroz, vršnjački *outreach*, razmenu sterilnog pribora za nesterilni, distribuciju kondoma, osnovnih higijenskih sredstava, uključujući i menstrualne uloške, hrane, psihološko, socijalno i pravno savetovanje, pravnu podršku, podršku u izradi ličnih dokumenata, pratnju korisnika u institucijama, testiranje na HIV, hepatitis C, polno prenosive infekcije i tuberkulozu, grupe samopomoći, edukaciju iz životnih veština itd..

Posebno važan segment rada Preventa jeste integrisani program za seksualne radnice koji je funkcionisao kao pristup smanjenja štete prema udruženim rizicima (korišćenje droga i seksualni rad). U okviru tog programa sprovođene su ginekološke kontrole, dobrovoljno, poverljivo savetovanje i testiranje na HIV i sifilis, distribucija sterilnog pribora i edukacija o prevenciji HIV-a i drugih infekcija. Svratište za seksualne radnice, koje je postojalo 2017–2018. uz podršku EU projekta, uključivalo je i radionice životnih veština, kao oblik ekonomskog osnaživanja i podelu hrane, higijene, odeće i obuće, održavanje lične higijene i sl.

Prevent je takođe sprovodio i druge programe za marginalizovane subpopulacije OKD – mlade, MSM, a radi i na istraživanju diskriminacije, kampanjama za smanjenje diskriminacije, edukaciji profesionalaca (lekara opšte prakse, farmaceuta, zaposlenih u Centru za socijalni rad, pripadnika policije, sudija za prekršaje, prosvetnih radnika i članova drugih OCD) i lobiranje i javnom zagovaranju kroz DPNSEE.

Kroz projekte kao što je *Budget Advocacy and Monitoring in countries of South East Europe*, Prevent je preuzeo važnu ulogu u **zagovaranju** budžetske odgovornosti države za programe smanjenja štete u Srbiji. Kroz analizu budžeta, predlaganje izvora finansiranja i prikupljanje podrške političkih partija i pokreta za finansiranje programa prevencije HIV-a. Prevent je uključen u regionalne edukativne inicijative, kao što je regionalna *Kurikulum za rad sa mladima u riziku* iz projekta *No Risk, no Borders for Young People*, razvijen uz aktivno učestvovanje mladih iz Srbije, član je i više međunarodnih mreža: IDPC, Correlation, Vienna NGO, Aids Action Europe i osnivač DPNSEE i At Risk Youth Social Empowerment.

Prevent je bio aktivan u **istraživanjima**: u estvovala je u UNICEF-ovim RAR istraživanjima među visokorazvijanim populacijama i sprovodio istraživanja potreba OKD u saradnji sa Institutom za javno zdravlje Srbije i sopstvenim studijama. Organizacija je u estvovala i u izradi strateških dokumenata (Strategije za HIV i AIDS, Nacionalne strategije za mlade, Akcionih planova Vojvodine, kao i standarda za vršnjačku edukaciju), predloga politika, policy briefova, predloga institucionalizacije servisa, elaborata iz ovih oblasti i sl. Prevent je i izdava brojnih publikacija na temu injekcionog korišćenja droga, diskriminacije, terenskog rada, vršnjačke edukacije i seksualnog rada.

Uprkos izuzetnim postignućima, nakon povlačenja velikih donatora 2014 – 2015, Prevent je bio primoran da velike integrisane programe zameni nizom fragmentiranih projekata finansiranih kroz lokalne konkurse. Servisi su preživeli zahvaljujući istrajnosti, ali njihov razvoj je ozbiljno ograničen.

Organizacija **Re Generacija** iz Beograda profilisala se kao lider u pristupima smanjenja štete usmerenim ka mladima koji koriste nove psihoaktivne supstance, naročito u kontekstu noćnog života, festivala i urbane klupske scene. Njihove aktivnosti uključuju distribuciju informacija, cevica za ušmrkavanje, epi i a za uši, savete za sigurnu konzumaciju, psihološku podršku i edukaciju korisnika u realnom vremenu i sl.

Pored neposrednog kontakta na terenu, Re Generacija se fokusira na istraživanja i **razvoj politika** zasnovanih na dokazima. Objavljivali su smernice za uvođenje testiranja supstanci, priručnike za prevenciju, edukativne filmove i radove o ulozi socijalnog rada u pristupima smanjenja štete.

Organizacija je bila nosilac i učesnik u brojnim domaćim i međunarodnim **istraživačkim projektima** koji se bave temama održivosti programa smanjenja štete, dostupnosti zdravstvenih i socijalnih usluga za mlade korisnike droga, upotrebe psihoaktivnih supstanci u kontekstu noćnog života, kao i stavovima prema legalizaciji kanabisa. Svoje nalaze je publikovala kroz analize, predloge politika i studije slučaja, značajno doprinoseći bazi dokaza u oblasti smanjenja štete u Srbiji i regionu.

Re Generacija je takođe bila aktivna u oblasti **edukacije** – organizovala je brojne treninge za profesionalce (psihijatre, psihologe, socijalne radnike), uključujući i akreditovani program o rodno zasnovanom nasilju u kontekstu droga, sertifikovan od strane Ministarstva za rad, boračka i socijalna pitanja, ali i za studente i vršnjačke edukatore, sa temama koje obuhvataju nove psihoaktivne supstance, odgovornu upotrebu alkohola, smanjenje štete i prevenciju rizičnog ponašanja kod mladih iz ranjivih grupa, kao i mnoge druge.

Organizacija Re Generacija učestvovala je u više važnih nacionalnih **strateških i normativnih** procesa u Srbiji u oblasti droga i javnog zdravlja. Bila je članica radnih grupa za izradu Nacionalne strategije o drogama 2014 – 2021 i pripadajućeg Akcionog plana, kao i za izradu Preporuka za izmene i dopune Zakona o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama. Takođe, doprinela je izradi Nacionalnog programa za tuberkulozu, posebno u delovima koji se odnose na ranjive populacije (OKD, seksualne radnice, tražiocic azila) i na HIV/TB koinfekciju. Još ranije, 2011. godine, uređivala je sekciju posvećenu mladim osobama koje koriste droge injektiranjem u okviru Strategije borbe protiv HIV/AIDS-a.

U oblasti **javnog zagovaranja**, organizacija je izgradila prepoznatljiv identitet kroz učesništvo u kampanjama *Support. Don't Punish. Room for Change*, ali i kroz kreativne online kampanje poput #DaZnamStaRadim, #PsihoaktivniPetak i #EnteogeniUtorak, koje kombinuju edukaciju, destigmatizaciju i promociju politika zasnovanih na ljudskim pravima.

Aktivni su i u okviru **međunarodnih mreža** gde doprinose razvoju standarda digitalnih edukativnih sadržaja za HIV, HCV i smanjenje štete (npr. putem BOOST projekta na kome su bili su partneri). Izgradili su i saradnju sa mrežama kao što su EHRA, EuroNPUD i Correlation Network i EuroNPUD/EHRA partnerstava.

Drug Policy Network South East Europe (DPNSEE) je regionalna mreža 26 nevladinih organizacija iz zemalja Jugoistočne Evrope. Njena misija je promocija humanijih, javnozdravstveno orijentisanih i rodno senzitivnih politika u oblasti droga, uključujući i aktivnu participaciju civilnog društva i pogođenih zajednica u procesu donošenja politika. DPNSEE radi na regionalnoj razmeni informacija i iskustava, edukaciji, istraživanjima o diskriminaciji OKD i zagovaranju promena politika na nacionalnom i evropskom nivou. Mreža obezbeđuje participaciju OCD u **međunarodnim foruma** (EU Civil Society Forum on Drugs, UNODC, EHRA), podržava edukacije, inicijative i kampanje.

DPNSEE kroz svoju *Platformu resursnog centra* organizuje i promovise regionalne **edukacije** za OCD, lokalne organizacije i stručnjake. Posebno su važni treninzi o inkluziji rodno osjetljivih i pristupa usmerenih na mlade u uslugama smanjenja štete, koje su uključivale Beograd, Novi Sad i Niš. U periodu 2020 – 2022 realizovan je projekat *No Risk, No Borders for Young People*, u okviru kojeg je razvijena regionalni kurikulum za rad sa mladima u riziku, uključujući i vršnjačke i obrazovne module o smanjenju štete, edukaciju novim psihoaktivnim supstancama i digitalne pristupe outreach-u.

Kroz partnerstvo sa UNODC, DPNSEE sprovodi programe jačanja kapaciteta OCD za odgovor na HIV i pružanje usluga smanjenja štete za OKD, uključujući i migrante i zatvorsku populaciju. Posebna pažnja posvećena je rodno-senzitivnim pristupima za žene koje koriste drogu.

DPNSEE je član Civil Society Forum on Drugs (CSFD) pri Evropskoj komisiji i aktivno učestvuje u **lobiranju** za dekriminalizaciju i politike zasnovane na ljudskim pravima. Na godišnjim plenarnim sastancima i webinarima, prezentuju se podaci i preporuke za rodno senzitivne prakse smanjenja štete, uključujući i rezultate istraživanja mladih OKD. Fokus je bio i na kampanji *Support. Don't Punish*, kojom se promovise politika dekriminalizacije i javnog zdravlja kao alternative represiji. Od 2017. do 2019. godine DPNSEE je realizovao projekat *Budget Advocacy and Monitoring in South East Europe*, koji je uključivao i Srbiju. U okviru tog projekta sprovedena je analiza državnih budžetskih mehanizama za smanjenje štete, **zagovaraju** i finansijsku transparentnost i integraciju OCD servisa u nacionalnu politiku

U saradnji sa Eurasian Harm Reduction Association (EHRA) i European Network of People Who Use Drugs (EuroNPUD), DPNSEE doprinosi **razvoju standarda** za digitalne edukativne sadržaje, vršnjačke i outreach i drug checking inicijative u regionu.

Posebno važan je njihov rad na **uvođenju rodne perspektive u politike prema drogama**. Usvajanjem strateškog dokumenta 2021. godine, DPNSEE je formulisao rodnu strategiju i plan implementacije, uz podršku organizacije KANA. Uvedeni su koncepti rodno transformativnog pristupa, standardi za članice mreže i smernice za uključivanje različitih rodni identiteta i seksualnih orijentacija.

DPNSEE je, međutim, poslednjih godina ozbiljno pogođen finansijskim izazovima. Već duže od tri godine mreža ne raspolaže operativnim sredstvima za direktan rad, pa su aktivnosti svedene na komunikaciju sa članicama, učesnicima u evropskim telima i sporadične edukacije. Ipak, njihova dokumentacija, uključujući i priručnike, vebinare i rodne politike, ostaje važan resurs za sve aktere u regionu.

4.2. Rodna osetljivost u dizajnu i sprovođenju programa

Rodna dimenzija u oblasti smanjenja štete u Srbiji još uvek nije sistematski integrisana u sve faze planiranja i implementacije programa, iako pojedine OCD već godinama razvijaju pristupe koji su rodno svesni i odgovorni.

U slučaju mladih osoba različitih rodni identiteta i seksualnih orijentacija u dizajnu i sprovođenju programa smanjenja štete je prisutno, ali nije sistematski osigurano u praksi nijedne od aktivnih organizacije. Sve tri organizacije uključuju različite osobe u svoje osoblje i upravljačke strukture. Postoji jasna namera da se ovaj oblik participacije obezbedi kontinuirano, ali ona ostaje fragmentirana, često neformalna i dominantno zavisi od projektnog finansiranja. Nema trajnih participativnih struktura sa ovom svrhom (npr. Savet mladih ili različite rodne grupe pri organizacijama). U **Preventu** je u slučaju OKD, uključuju i žene koje koriste droge i seksualne radnice, zabeleženo u pojedinim segmentima razvoja usluga (npr. dizajn svratišta, izbor lokacije, sadržaj vending mašina), ali ne u formalnim mehanizmima odlučivanja. **DPNSEE** se uglavnom bavi politikama i zagovaranjem i nema direktne korisnike, ali je u okviru svoje strategije predvideo uspostavljanje rodno odgovorne grupe koja bi se bavila pitanjima integracije roda, uključuju i mlade osobe sa iskustvom upotrebe psihoaktivnih supstanci. **Re Generacija** se eksplicitno fokusira na mlade i radi programe u novom životu, uz angažovanje mladih edukatora i saradnika, uključuju i one iz LGBTQAI+ zajednice. Oni učestvuju u kreiranju sadržaja, sprovođenju aktivnosti na festivalima i evaluaciji efekata intervencija.

Rodna pitanja nisu u potpunosti integrisana u dizajn i sprovođenje usluga, ali postoji značajan napredak u pojedinim segmentima u svim relevantnim organizacijama - obuke, strateški dokumenti i politike, paleta usluga specifično adresiranih na rodne ranjivosti korisnika i korisnica, ali ukupno gledano usluge smanjenja štete nemaju rodno transformativan dizajn.

Prevent redovno sprovodi rodnu senzibilizaciju kroz obuke osoblja i najdalje je odmakao u integraciji rodne perspektive, posebno kroz svoj program za seksualne radnice koji uključuje i žene koje koriste droge. Prevent koristi i vending mašine sa ulošcima i higijenskim proizvodima, vodi računa o privatnosti i sigurnosti žena korisnica i pruža im usluge u poverljivom okruženju. Iako ne koristi uvek eksplicitan rodno-transformativni jezik, pristup koji koristi sledi principe rodno odgovorne prakse. Ipak, Preventove usluge su zasnovane na osnovama smanjenja štete, bez sistematskog rodno-analitičkog pristupa.

Re Generacija se istovremeno kao organizacija koja se eksplicitno bavi rodni aspektima kroz edukativne programe, istraživanja i razvijene rodno-specifične edukacije (npr. o rodno zasnovanom nasilju), akreditovane od strane Ministarstva za rad, bora i socijalna pitanja. Takođe je radila na međunarodni projektima koji se tiču rodni identiteta i korišćenja droga, ali u celini gledano ne postoji standardizovani model integracije rodne perspektive u samim uslugama smanjenja štete.

DPNSEE je kao regionalna mreža prepoznala značaj rodne dimenzije i u Strategiji 2021 – 2026 ugradila rodnu komponentu u dva strateška prioriteta, predviđaju i razvoj rodno odgovornog pristupa i standarda za svoje članice. Razvili su i interni dokument o integraciji roda u aktivnosti, koja uključuje pristup koji prepoznaje više rodni identiteta, ne ograničavajući se samo na binarne rodne kategorije. Ipak, ovaj pristup nije u potpunosti zaživeo, niti je dalje razrađivan i razvijan usled nedostatka finansiranja.

Prevent je do 2020. godine sprovodio specijalizovane programe seksualne radnice, uključuju i svratište, mobilne ginekološke preglede, psihosocijalnu podršku, distribuciju higijenskih potrepština, edukacije i obuke za osnaživanje. U svratištima su integrisane i mere prevencije HIV-a i hepatitisa C, savetovanje i pravna pomoć, kao i brojne druge. Ovaj program je prestao nakon završetka EU finansiranja i nije zamenjen u potpunosti, mada su korisnice usmerene na tekuće svratište za OKD u Novom Sadu i outreach servise u Beogradu, koji imaju suženu paletu specifičnih usluga za njihove potrebe usled nedovoljnog finansiranja.

Re Generacija, iako ne pruža direktne usluge za trans i nebinarne osobe u smislu zamene pribora za korišćenje droga, njihove aktivnosti u novom životu obuhvataju različite grupe mladih ljudi, uključuju i LGBTQAI+ osobe, sa akcentom na bezbednost i informisanje. Dodatno, Re Generacija kroz EVAWUD kampanju zagovara integraciju rodno zasnovanog nasilja i usluga smanjenja šteta za žene i rodno različite osobe.

DPNSEE nema direktne servise, ali kroz zagovaranje i razvoj standarda promovise uklju ivanje specifi nih potreba osoba razli itih rodni h identiteta i seksualnih orijentacija u politike i prakse smanjenja štete svojih lanica.

Ta ni podaci po **rodnoj strukturi osoblja** zna ajno variraju jer i obim i aktivnost programa zavise od (kratkotrajnih) projekata koji su finansirani, ali podaci ukazuju na to da je osoblje sve tri organizacija dosledno ve inom rodno mešovito i da je princip zastupljenosti muškaraca i žena, kao i LGBTQAI+ osoba dosledno poštovan. **Prevent** vodi ra una o rodnoj ravnoteži u timovima, uklju uju i žene na rukovode im pozicijama, kao i u direktnom radu na programima smanjenja štete, naro ito u programima za žene i seksualne radnice. **Re Generacija** zapošljava mlade profesionalce, me u kojima su i osobe iz LGBTQAI+ zajednice. **DPNSEE** tako e angažuje rodno mešovito osoblje, uz poseban fokus na zastupljenost rodno razli itih perspektiva u radu radni h grupa, kao i njihove lanice i saradnici koji uklju uju osobe razli itih rodni h identiteta i seksualnih orijentacija.

Rodni sastav korisnika varira po tipu usluga. U programima **Preventa** namenjenim OKD, ve inu korisnika ine muškarci, njih oko 80%, što i odgovara njihovoj proporcionalnoj zastupljenosti u populaciji OKD. Na programima za seksualne radnice korisnice su ve inski cisrodne žene. Transrodne žene su prisutne i organizacija je kontinuirano inila napore da i njih obuhvati servisima. Nebinarni i intersex korisnici nisu formalno evidentirani. I MSM populacija je formalno zastupljena u podacima, doduše u malom broju, a neki muškarci su identifikovani i kao seksualni radnici. Sistematsko prikupljanje podataka po rodnom identitetu i seksualnoj orijentacije se sprovodi u kontinuitetu u organizaciji, ali još uvek ne dovoljno sistematski i ne obuhvata sve seksualne orijentacije i rodne identitete. U slu aju **Re Generacije**, korisnici su ve inski mlade osobe, uklju uju i muškarce, žene, kao i osobe iz LGBTQAI+ zajednice koje pose uju muzi ke festivale i mesta no nog života. Organizacija pokazuje senzibilisan pristup prema razli itim rodni m identitetima, ali i dalje nedostaju kvantitativni podaci o rodnoj strukturi korisnika i korisnica. **DPNSEE**, kao mreža, ne pruža direktne usluge korisnicima, ali kroz saradnju sa lanicama prati podatke koji ukazuju na rodnu neravnotežu u pristupu uslugama i zastupljenosti specifi nih potreba.

Iako postoji jasna i izražena namera uklju ivanja osoba svih seksualnih orijentacija i rodni h identiteta u servise smanjenja štete, nestabilnost i u estali prekidu u finansiranju, ometaju upravo uklju ivanje svih rodno razli itih osoba. U ovom kontekstu svi osim cisrodni h heteroseksualni h žena i muškaraca jesu posebno osetljive grupe i njihovo privla enje i izgradnja poverenja u pružaoce usluga je dugotrajan proces, koji trpi trajnu štetu sa svakim prekidom programa.

4.3. Organizacijske prakse i kapaciteti

Prikupljanje i koriš enje rodno razvrstani h podataka postoji, ali je nedovoljno razvijeno. OCD prikupljaju podatke razvrstane po rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji u okviru svojih programa. Ti podaci uklju uju procenite korisnica žena, trans žena, kao i MSM i druge LGBTQAI+ identitete— ali nisu dosledno rodno razvrstani u izveštajima. Evidencija se koristi za izveštavanje prema donatorima u skladu sa njihovim zahtevima i interno za prilago avanje dizajna servisa, outreach strategija i pristupa osobama razli itih manjinski h rodni h identiteta i seksualni h orijentacija (npr. distribucija ženski h kondoma, lubrikanata, psihološka podrška, fleksibilno vreme rada). Ipak, nema rutinske organizacijske analize trendova po ovim parametrima, niti objedinjene baze sa rodni m indikatorima, što otežava dugoro ne procese evaluacije i adaptacije servisa. Ne postoje godišnji izveštaji ili trend analize sa rodno razvrstani m podacima, što oslabljuje institucionalno u enje i spre avava bolje reagovanje na potrebe ranjivi h korisnika i korisnica.

Do sada **nije sprovedena formalna rodna analiza** servisa smanjenja štete. DPNSEE je usvojio strategiju koja daje prioritet rodnoj perspektivi u radu i sara ivao sa KANA na dokumentima za integraciju rodne perspektive, kao i Re Generacija na EVAWUD kampanji i radionicama o rodno zasnovanom nasilju. Prevent je radio parcijalne *ad hoc* analize rodni h pitanja za potrebe razli itih projekata. Me utim, ovi poduhvati su bili inicijalni, projektno-orjentisani i nisu rezultovali trajnom institucionalizacijom rodne-analize unutar operativni h protokola organizacija. Za sada ne postoji sistematski rodno-analiti ki okvir koji se redovno primenjuje, odnosno organizacije nisu formalno integrisale rodne procene u standardne operativne prakse. Nema definisani h procesa za analizu rodni h posledica internih politika ili ponude servisa.

OCD imaju razvijene i redovno ažurirane module **obuke za rodnu osetljivost i LGBTQAI+ inkluziju**. Osoblje je obučeno da razume rodnu dinamiku, koristi nediskriminativnu terminologiju, rukuje poverljivim podacima i reaguje na diskriminaciju korisnika kroz formalne procedure. Ipak, ti treninzi zavise od dostupnih sredstava. tokom Covid-19 i nakon prekida projekata, obuke su znatno smanjene, esto su samo online i nisu konzistentno održavane. Dodatno, obezbeđivanje uslova za rodnu osetljivost i LGBTQAI+ inkluziju počinje još od regrutacije i selekcije kandidata za rad na programima smanjenja štete, a posle obuka nastavlja se definisanim procesom ulaska u posao i kontinuiranom supervizijom, koje imaju poseban fokus na ostvarivanje inkluzije svih ranjivih grupa.

4.4. Saradnja i partnerstva

Partnerstva i saradnja OCD koje pružaju usluge smanjenja štete sa organizacijama za rodnu ravnopravnost i LGBTQAI+ prava u razvoju ili sprovođenju programa postoje kod svih aktera, ali ima i dosta prostora za njihovo unapređenje. Pretežno su neformalne, projektno zasnovane i ograničene niskim finansijskim kapacitetima. Nedostatak memoranduma o razumevanju ili drugih oblika institucionalizacije ovih saradnji i partnerstava smanjuje njihov kontinuitet i dugoročnu održivost. Istovremeno, partnerstva se nedovoljno razvijaju prema ključnim državnim akterima kao što su zdravstvene ustanove, centri za socijalni rad i obrazovne institucije usled otpora prema civilnom sektoru, što ograničava mogućnost šire primene rodno inkluzivnih pristupa i umanjuje potencijal za postizanje sinergističkog efekta u smanjenju štete.

DPNSEE od 2021. implementira dokumente za integraciju rodne dimenzije u rad i standardne operativne okvire kroz saradnju sa organizacijom KANA. DPNSEE je ključni partner Preventa i ReGeneracije u zagovaranju rodno odgovornog pristupa kroz EVAWUD kampanju — *Eliminate Violence Against Women Who Use Drugs* — zajedno sa organizacijama koje se bave rodnom ravnopravnošću i LGBTQAI+ pravima.

Prevent redovno saraduje s lokalnim organizacijama koje se bave rodnom ravnopravnošću u kroz obuke i edukativne materijale na temu roda, kao i sa OCD koje podržavaju LGBTQAI+ prava kroz vršnjački-outreach i distribuciju materijala za transrodne osobe i seksualne radnice, uključujući i članice LGBTQAI+ zajednice koje su volonteri. Iako saradnja nije formalizovana kroz memorandume, njihovi praktični rezultati su od vitalnog značaja npr. obezbeđivanje raznovrsne podrške prilagođene rodnom identitetu trans osobe koje se javljaju Preventu redovno dobijaju kondome, lubrikante i specifičnu psihosocijalnu podršku.

ReGeneracija vodi edukativne module o rodno zasnovanom nasilju, uključujući i radionice usmerene ka ženama koje koriste drogu i LGBTQAI+ zajednici. U saradnji sa DPNSEE, organizacijom KANA i drugim rodnim akterima, realizovani su kursevi i materijali koji su direktno integrisani u servise smanjenja štete, iako povremeno, ali sa značajem za inkluziju rodne dimenzije.

Najznačajnija partnerstva su upravo između ovih OCD i mreže. Prevent koristi DPNSEE dokumente i edukacije, dok ReGeneracija deli ekspertizu o rodno-transformativnoj edukaciji i pristupnosti za LGBTQAI+ osobe.

Kroz partnerstva između DPNSEE, Preventa i ReGeneracije u Srbiji su identifikovane i čak delimično sprovedene rodno transformativne prakse i modeli koje mogu poslužiti kao model za programe smanjenja štete posebno kod mladih. Najistaknutija je EVAWUD kampanja (*Eliminate Violence Against Women Who Use Drugs*, DPNSEE 2023), čiji dokumenti i regionalna aktivnost integrišu rodno-transformativni pristup direktno u servise smanjenja štete: kampanja povezuje rodno zasnovano nasilje, antistigma treninge i inkluzivni dizajn usluga, uz konkretne preporuke poput rodno neutralnih prostora, pravne podrške za majke i zagovaranja dekriminalizacije posedovanja droge. Jednako značajan je Kurikulum za rad sa mladima u riziku (DPNSEE 2022), koji sadrži rodne module, LGBTQAI+ perspektivu i peer-to-peer metodologiju, a primenjen je u edukacijama u Beogradu, Nišu i Opštini Bačka Palanka kao primer sistemske integracije rodne perspektive u rad sa mladima na lokalnom nivou.

U prakti nom smislu, Re Generacija je na festivalima kroz projekat poput *BOOST* uvela post-festivalske pristupe smanjenju štete koji uklju uju LGBTQAI+ specifi ne standove, distribuciju lubrikanata i edukativnih materijala namenjenih mladima koji koriste drogu – model koji je zatim adaptiran u lokalnim verzijama u Beogradu i Novom Sadu. Na me unarodnom nivou, EHRA konferencija *Girls Power in HR2* (EHRA 2021, Berlin) pružila je primere rodno-transformativnih servisa koje su kreirale žene koje koriste drogu i LGBTQAI+ aktivistkinje iz Evrope, a koje su predstavnici Preventa i DPNSEE preneli u Srbiju kao inspirativne modele prakse. Sve navedeno pokazuje da postoje konkretni, provereni modeli rodno senzitivnih i transformativnih praksi – od kampanja, servisa, kurikuluma, me unarodnih konferencija i delovanja na festivalima – koji su ve delimi no prisutni u Srbiji, u zavisnosti od finansiranja. Kao takvi, predstavljaju osnovu za institucionalizaciju i umrežavanje rodno-odgovornih programa smanjenja štete u Srbiji. Te prakse nisu izolovane, ve pokazuju kako se rodna analiza i inkluzija mogu integrisati u dizajn, obuku, strukturu servisa i zagovaranje usluga smanjenja štete za mlade.

4.5. Analiza rada OCD prema GRAS skali SZO

U nastavku dajemo analizu rada relevantnih nacionalnih aktera sa ciljem procene u kojoj meri prepoznaju i adresiraju rodne dimenzije u okviru servisa smanjenja štete. Dokumenti su analizirani u skladu sa GRAS skalom SZO.

Stepen rodne integracije zna ajno varira izme u pojedina nih projekata u sve tri organizacije i u velikoj meri zavisi od zahteva donatora, prihva enog projektnog okvira i obima raspoloživih sredstava, posebno sredstava namenjenih uklju ivanju rodne perspektive. Iako sve OCD koje se bave uslugama smanjenja štete u Srbiji u svojim strateškim dokumentima i vrednosnim okvirima prepoznaju rodnu ravnopravnost, rodnu odgovornost i inkluziju kao osnovne principe delovanja, implementacija u praksi pokazuje raspon od rodno senzitivnog do rodno transformativnog nivoa – pri emu su transformativni pristupi ostvareni u projektima u kojima su donatorski zahtevi i finansijska podrška to eksplicitno omogu ili.

Preventove povremene obuke osoblja o smanjenju stigme i rodnoj senzibilnosti - ak i bez institucionalne strategije, koje su podržane projektima, predstavljaju rodno senzitivni nivo implementacije. Tako e, kroz ciljani outreach rad u Novom Sadu i Beogradu, Prevent uklju uje osobe razli itih rodnih identiteta (cisrodne žene, transrodne žene, LGBTQAI+ osobe) u distribuciju kondoma, lubrikanata i edukaciju, prilago enu njihovim potrebama - što predstavlja primer rodno specifi ne prakse. Primer rodno transformativnih praksi predstavlja svratište za seksualne radnice u Novom Sadu - koje je pored široke palete specifi nih usluga i aktivno zagovaralo institucionalne promene za inkluziju seksualnih radnica u službama zdravstva i socijalne zaštite, izra ivan je police brief za institucije o potrebama ovih žena, a radilo se i na ekonomskom osnaživanju, edukaciji i podršci za izlazak iz seksualnog rada. Prevent je i u okviru DPNSEE kampanje EVAWUD izložio svoj transformativan pristup seksualnim radnicama kroz uklju ivanje rodne perspektive u modele službi smanjenja štete.

Re Generacija pokazuje rodno senzitivni nivo implementacije u okviru edukativnih radionica i vršnja kih-outreach programa, gde redovno uklju uje teme rodne ravnopravnosti i LGBTQ+ inkluzije, kao što je online outreach edukacija o novim psihoaktivnim supstancama sa rodnim aspektima. Rodno specifi (ne) aktivnosti ove organizacije pokazuje npr. projekat rada na festivalima (*BOOST*) gde uklju uje LGBTQAI+ specifi ne standove, distribuciju informativnih materijala namenjenih specifi nim rodnim grupama, prilago avaju i komunikaciju za žene i trans osobe. Rodno transformativna praksa vidljiva je kroz u estvovanju u regionalnim kampanjama i zajedni kim inicijativama poput EVAWUD u saradnji sa DPNSEE, gde se rodni pristup širi preko lokalnog radnog okruženja u servisima i politici zagovaranja.

U DPNSEE mreži, Rodno senzitivni pristup uo lživ je npr. u okviru projekta *Emergency Support for the Provision of HIV and Harm Reduction Service* namenjenog izbeglicama i interno raseljenim licima, gde je DPNSEE uveo module o rodno osetljivim uslugama smanjenja štete za žene koje koriste drogu, ime se pove ava svest zdravstvenih menadžera i pružalaca servisa o specifi nim potrebama žena. Rodno specifi ne prakse DPNSEE je primenio u Beogradu i Nišu gde su organizovane radionice *Women, Violence, and the Use of Drugs* samo za žene koje koriste drogu, fokusirane na prevenciju rodno zasnovanog nasilja i primenu trauma-informisanog pristupa. Rodno transformativne prakse mreža primenjuje u EVAWUD kampanji (*Eliminate Violence Against Women Who Use Drugs*, 2023) gde integriše princip rodne transformacije kroz zagovaranje dekriminalizacije posedovanje droga i sistemske pravne podrške ženama-korisnicama.

Dobijanje namenskih sredstava od donatora za sistematska institucionalna rodna istraživanja i unapre enje integracije rodne perspektivne na organizacijskom nivou izuzetno je retko, posebno u kontekstu u kome je i samo održavanje osnovnih servisa veoma otežano. U ve ini slu ajeva, napori za integraciju rodne perspektive na organizacijskom nivou realizovani su zahvaljuju i isklju ivo internom zalaganju i entuzijazmu osoblja, bez posebne finansijske podrške. Zbog toga je institucionalizacija rodno odgovornih praksi otežana u sve tri organizacije, jer za razvoj, implementaciju i evaluaciju rodno odgovornog pristupa nije bilo dovoljno resursa – ni u pogledu finansijsa, ni u pogledu vremena i kapaciteta zaposlenih.

Sve tri organizacije, uprkos finansijskim i politi kim ograni enjima, ostvarile su zna ajne iskorake u integraciji rodne perspektive u okviru programa smanjenje štete u Srbiji. Prevent prednja i po dubini i trajnosti rodne integracije u direktan rad sa korisnicama i korisnicima, dok Re Generacija koristi inovativne pristupe u edukacijama i zagovaranju, a DPNSEE omogu ava strateški okvir i razmenu znanja me u lanicama mreže. S obzirom na izraženu marginalizaciju i višestruke oblike ranjivosti koje proživljavaju žene, trans i nebinarne osobe koje koriste droge, dalji razvoj ovih pristupa – uz adekvatnu finansijsku i institucionalnu podršku – od klju nog je zna aja za uspostavljanje pravi nih i delotvornih HR servisa u Srbiji.

4.6. Prioritetni problemi, potrebe i prepreke u pristupu uslugama iz rodne perspektive

U Srbiji usluge smanjenja štete, koje pružaju OCD predstavljaju osnovnu mrežu podrške za OKD, kao i izvor klju nih informacija o njihovim potrebama.

Identifikovane **osnovne potrebe** svih OKD obuhvataju kontinuiranu dostupnost sterilnog pribora za koriš enje droga, besplatno poverljivo testiranje i savetovanje na HIV, hepatitis C i druge infekcije. Mnogim korisnicima potrebne su i terenske posete, vršnja ki outreach, kao i svratišta u kojima mogu provesti vreme u sigurnom okruženju, dobiti osveženje, ostvariti socijalni kontakt, dobiti psihosocijalnu podršku osoblja i vršnja kih edukatora i savetodavnu podršku o pravima i zdravlju. Poslednjih godina prime en je i rast potreba za finansijskom pomo i, hranom, higijenom, ode om itd., što ukazuje na sve ve u egzistencijalnu ugroženost OKD.

Pored ovih univerzalnih potreba, identifikovane su i **specifi ne**, uslovljene rodnom, seksualnom orijentacijom i drugim faktorima višestruke marginalizacije. Žene koje koriste droge, posebno seksualne radnice i Romkinje, suo avaju se sa složenim izazovima, kao i trans i nebinarne osobe. Nedostatak specifi nih, rodno prilago enih usluga kao što su prenatalna briga, seksualno i reproduktivno zdravlje i zaštita od rodno zasnovanog nasilja (RZN) direktno ugrožava njihovu bezbednost i zdravlje. Njihove potrebe su dokumentovane, ali trajnih programa koji bi im bili prilago eni nem u punom obimu i kontinuitetu. Time se produbljuje njihova marginalizacija i pove ava rizik socijalne i zdravstvene isklju enosti. Žene koje koriste droge i rodno razli ite osobe esto su nevidljive u dominantnim programima javnog sektora, prilago enih uglavnom muškarcima, dok OCD imaju teško e da obezbede finansiranje specifi nih servisa za njih. Nedostatak sistemskih politika i finansijske podrške za primenu rodno senzitivnih programa u sektoru smanjenja štete, ograni ava kapacitete OCD da prošire i prilagode usluge specifi nim potrebama ovih korisnika i korisnica iako razvijeni modeli i kapaciteti postoje.

Korisnici različitih rodni identiteta jasno izražavaju **očekivanja i želje** za buduć i razvoj usluga. Međutim, najčešće ima, ukazuju na potrebu za povećanjem mobilnosti i dostupnosti usluga kroz terenske i online programe, programima koji bi bili dostupni u večernjim satima, naročito za outreach timovima koji bi radili noću u namjestima okupljanja mladih i tokom masovnih događaja poput muzičkih festivala. Potreban je pristup smanjenju štete sa širim, integrisanim programima, koji pružaju, materijalnu pomoć, zaštitu od nasilja, pravnu pomoć, socijalnu rehabilitaciju i pristup tretmanu zasnovanom na ljudskim pravima. Posebno se ističe potreba za rodno senzitivnim i inkluzivnim uslugama, koje uključuju dostupnost zdravstvene zaštite orijentisane na specifične potrebe žena i rodno različitih osoba, rodno specifična distribucija materijala – od ženskih kondoma i lubrikanata do higijenskih paketa i odeće. Vršnjačka edukacija prilagođena mladima različitih rodni identiteta, sa mentorstvom i grupnom podrškom, prepoznata je kao ključna za jačanje poverenja i dugoročnog angažmana OKD u programima smanjenja štete. Pominjani su otvaranje sigurnih kuća i skloništa namenjenih ženama koje koriste droge i transrodnim osobama koje su preživele nasilje, a koriste drogu, kao i uspostavljanje besplatne i poverljive psihološke i pravne pomoći.

Primećene su i razlike u **dostupnosti ili korišćenju** usluga među OKD različitih rodni identiteta i seksualnih orijentacija. Istraživanja pokazuju da su muškarci najčešće i korisnici postojećih programa smanjenja štete, dok žene i rodno različitih osobe koriste usluge znatno manje zbog višestrukih društvenih i sistemskih barijera. Transrodne i nebinarne OKD su naročito marginalizovane i često se osećaju neprihvaćeno u standardnim programima, što vodi do smanjenog pristupa zdravlj i uslugama uopšte. Rodna percepcija usluga i njihove bezbednosti igra ključnu ulogu u odlučivanju OKD da traže pomoć, pri čemu rodno senzitivne i afirmativne usluge imaju veću šansu da angažuju ranjive grupe. Iako su razlike u dostupnosti usluga vidljive, one nisu nužno vezane samo za rodni identitet već i za njegove preseke sa drugim faktorima, uključujući i starosnu dob, socijalni status, seksualnu orijentaciju, etničku pripadnost i zdravstveni status. Mlade žene i devojke iz romskih zajednica, na primer, suočavaju se sa višestrukom marginalizacijom koja uključuje rodno zasnovano nasilje, siromaštvo, ograničen pristup obrazovanju i visok rizik od zdravstvenih problema. LGBTQAI+ mladi, naročito trans i nebinarne osobe, često su potpuno izostavljeni iz standardnih programa, što ih čini zavisnim od neformalnih mreža i povremene podrške. Osobe koji žive sa HIV-om ili imaju invaliditet suočavaju se sa dodatnim slojevima stigme i fizičkim preprekama u pristupu uslugama.

Transrodne žene suočavaju se sa dodatnim nasiljem i isključenošću, kako u porodici tako i u širem društvu, a posebno u kontaktu sa institucijama. Mnoge od njih izbegavaju servise koji nisu rodno afirmativni i ne nude prilagođene materijale ili psihološku podršku. I druge rodno različitih osobe posebno naglašavaju nepristupačnost usluga jer programi uglavnom ne prepoznaju ili ne adresiraju njihove specifične potrebe i identitete. Njihova iskustva diskriminacije, nasilja i neprepoznavanja u institucijama su izraženija, pa im je potrebna posebna pažnja i prilagođeni pristupi. Cisrodni muškarci lakše pristupaju postojećim uslugama, ali se često žalili na praktične prepreke kao što su nedostatak dostupnosti usluga na terenu, socijalna stigmatizacija i pravni problemi, a manje na rodnu diskriminaciju nego žene ili rodno različitih osobe. Gej muškarci i MSM izloženi su specifičnoj stigmati i primećeno je da često koriste usluge isključivo u kontekstu testiranja na HIV, bez daljeg uključivanja u programe.

Žene, muškarci i osobe različitih rodni identiteta i seksualnih orijentacija koje koriste droge različitopercipiraju i **barijere** u pristupu postojećim programima smanjenja štete. Žene često navode strah od gubitka roditeljskog prava kao najveću prepreku obratnju ustanovama, ali i strah od saradnje OCD servisa sa institucijama iz ovih razloga. Žene ističu i neadekvatnu podršku za seksualno i reproduktivno zdravlje, kao i izraženiju porodičnu i društvenu stigmatu. Majinstvo i seksualni rad, u kontekstu upotrebe droga, izazivaju snažan društveni pritisak i osuđivanje, pa seksualne radnice ređe posećuju svratišta ili to čine diskretno i povremeno. Kulturalne i sistemske barijere posebno pogađaju seksualne radnice romskog porekla, žene izbegličkog statusa i žene koje žive u ruralnim ili siromašnim urbanim delovima. Kod ovih grupa primećena je niska pismenost, izraženo nepoverenje, naročito u institucije, ali i u nove OCD, te prisutnost lokalnih verovanja i sujeverja, koja otežavaju prihvatanje zdravstvenih informacija. Mnoge ne prepoznaju postojeće usluge kao relevantne ili pristupačne, a kada se i obrate javnim institucijama, neretko se suočavaju sa nepoverenjem, osuđivanjem ili odbijanjem pružanja usluge.

Kulturalne i sistemske barijere posebno pogađaju seksualne radnice romskog porekla, žene izbegličkog statusa i žene koje žive u ruralnim ili siromašnim urbanim delovima.

Kod ovih grupa primećena je niska pismenost, izraženo nepoverenje, naročito u institucije, ali i u nove OCD, te prisutnost lokalnih verovanja i sujeverja, koja otežavaju prihvatanje zdravstvenih informacija. Mnoge ne prepoznaju postojeće usluge kao relevantne ili pristupačne, a kada se i obrate javnim institucijama, neretko se suočavaju sa nepoverenjem, osuđivanjem ili odbijanjem pružanja usluge. U takvom okruženju, njihov pristup i servisima OCD dodatno je otežan i uslovljen sticanjem poverenja.

OCD prepoznaju i **adresiraju ove prepreke** i prilagođavaju svoje aktivnosti u meri u kojoj to finansijski i kadrovski resursi dozvoljavaju. One kontinuirano rade na razvoju i implementaciji rodno senzitivnih programa. Terenski rad i outreach ostaju okosnica njihovih programa, sa povremenim uključivanjem rodno različitih vršnjakih edukatora. Pružanje anonimnih, pristupačnih i bezbednih usluga, uključujući i terenski rad i podršku onlajn, fokusiraju se na zaštitu prava i dostojanstva svih OKD, bez obzira na njihov rodni identitet i seksualnu orijentaciju. Obuke osoblja uključuju module o rodnoj senzitivnosti, inkluzivnosti, radu sa osobama koje su preživele nasilje i sl. Zagovaranje sistemskih promena za eliminaciju nasilja nad ženama i rodno različitim OKD, kao i kroz saradnju sa državnim institucijama za unapređenje pravne zaštite i finansiranja ovih usluga deo su ovih napora OCD. Meunarodna saradnja, kroz konferencije i razmenu dobrih praksi, doprinosi prenošenju rodno afirmativnih pristupa u lokalni kontekst. Ipak, bez stabilnog finansiranja, veina ovih napora ostaje ograničena na projektne cikluse, bez mogućnosti institucionalizacije. Dodatno je neophodna i veina sistemska podrška, senzibilizacija aktera iz drugih sektora, edukacija i unapređenje zakonskog okvira.

4.7. Iskustva stigmatizacije, diskriminacije i bezbednosti

Korisnici servisa smanjenje štete otvoreno izražavaju duboko osećanje **stigmatizacije i diskriminacije**, jasno povezane i sa njihovim rodnim identitetom. U istraživanju DPNSSEE preko 40% korisnika prijavilo je neposredno ponižavanje u zdravstvenim ustanovama, npr. medicinsko osoblje koje stavlja dvostruke rukavice ili višestruke zaštite se "pred drugim pacijentima, dok su u ovom istraživanju to su izrazili svi ispitanici. Trans žene su prijavljivale da službenici u policiji odbijaju da prime njihove izjave o nasilju ako su bez pratnje, a u brojnim slučajevima prisutna je bila čak i psihičko nasilje kroz ismejavanje i ponižavanje. Interni izveštaji Preventa pokazuju da se čak i prijavljivanje kršenja prava u centrima za socijalni rad (CSR) susreće sa obrascima diskvalifikacije (osoblje CSR koje postavlja pitanja, oduzimanje prava bez procene specifičnih okolnosti, itd.). U brojnim slučajevima, korisnici odustaju od traženja pomoći jer prihvataju nasilje i stigmatu kao deo svakodnevice – kod njih je primećena pojava desenzitizacije na diskriminaciju do nivoa kada im brutalna pretresanja od strane policije i nasilje postanu normalna životna pojava".

Osiguranje **kapaciteta osoblja OCD da odgovori na situacije stigmatizacije i diskriminacije OKD** počinje još u fazi regrutacije i selekcije, kada se kandidati i kandidatkinje biraju prema jasno definisanim kriterijumima, uključujući i otpornost na traumu, odsustvo homofobnih, transfobnih i drugih stigmatizujućih stavova, kao i spremnost na rad u inkluzivnom okruženju. Proces se nastavlja kroz uvodne i specijalizovane treninge i senzibilizaciju, obuke iz rodne senzitivnosti, LGBTQAI+ inkluzije i anti-stigma pristupa, uz praktične simulacije reagovanja u situacijama diskriminacije. Ove edukacije uključuju teme o različitim rodnim identitetima i seksualnoj orijentaciji i načinima prevazilaženja predrasuda. Nakon obuke, osoblje prolazi kroz proces uvođenja u posao i kontinuirane supervizije, gde se svaka problematika u situaciji analizira i smernice ažuriraju u realnom vremenu. OCD nastoje i da u svoje timove uključuju osobe različitih rodnih identiteta i seksualnih orijentacija, a kada je to moguće, angažuju i korisnike i korisnice kao vršnjake aktiviste i aktivistkinje, čime se dodatno jača poverenje i osigurava autentičnost pristupa. Dodatno, osoblje je i osposobljeno da na adekvatan način komunicira sa OKD koje prijavljuju situacije diskriminacije, da ih podrži i obezbedi savete, informacije, pratnju u različite ustanove i podršku bez osuđivanja i sa potpunim poštovanjem svakog korisnika.

Organizacije su uspostavile i različite **mehanizme koji obezbeđuju bezbednost korisnika, zaštitu od stigme i diskriminacije, kao i poštovanje svih rodni identiteta i seksualnih orijentacija**. Ti mehanizmi predstavljaju integralni deo njihovog pristupa u radu sa ranjivim grupama i oslanjaju se na princip inkluzivnosti i poštovanja ljudskih prava. Tako OCD primenjuju politike nulte tolerancije prema diskriminaciji i stigmatizaciji, uz jasne interne protokole koji obavezuju osoblje na inkluzivnost i anti-stigma pristup. Prostorije u kojima se pružaju usluge osmišljene su kao rodno neutralni i bezbedni prostori, fizički i emocionalno sigurni za sve korisnike, uključujući i rodno različite i LGBTQAI+ osobe. Postoje definisani mehanizmi za upravljanje korisnika na dodatne specijalizovane usluge, poput pravne pomoći, zdravstvenih usluga iz oblasti seksualnog i reproduktivnog zdravlja, psihosocijalne podrške ili centara za zaštitu od rodno zasnovanog nasilja. Rad sa osobama koje su preživele nasilje ili su u riziku zasniva se na trauma-informisanom pristupu, kako bi se ojačala njihova autonomija i dostojanstvo i izbegla sekundarna viktimizacija. Sigurnost i privatnost korisnika i osoblja dodatno se štite fizičkim merama, kontrolom pristupa, anonimizacijom podataka i zaštitom ličnih informacija, što je od posebne važnosti za marginalizovane rodne i seksualne grupe. OCD takođe uključuje korisnike u kreiranje i evaluaciju programa, osiguravajući da usluge budu prilagođene njihovim stvarnim potrebama i iskustvima.

4.8. Preporuke

Preporuke u oblasti politika:

- **Kontinuirano lobirati i zagovarati za podatke razdvojene po polu** – lobirati da se svi nacionalni izveštaji o drogama i javnom zdravlju obavezno objavljuju sa podacima razdvojenim najmanje po polu, a i rodu, starosti, seksualnoj orijentaciji i drugim relevantnim kategorijama.
- **Kontinuirano lobirati i zagovarati za participaciju OCD** – zahtevati institucionalizovano učestvovanje OCD u radnim grupama i procesima donošenja politika, sa pravom glasa.
- **Kontinuirano lobirati i zagovarati za sektorsku strategiju** – kontinuirano insistirati na obnovi nacionalne strategije za prevenciju zloupotrebe droga, sa jasnim uključivanjem principa i mera smanjenja štete.
- **Lobirati i zagovarati za integrisanje smanjenja štete** u sve relevantne nacionalne strategije (za mlade, HIV/AIDS, strategije javnog zdravlja, rodnu ravnopravnost), uz participativan proces izrade i uključivanje mladih KD.
- **Lobirati i zagovarati za uključivanje rodne dimenzije** u sve relevantne strategije i akcione planove, sa rodno razdvojenim indikatorima i podacima po starosti, rodnom identitetu i drugim relevantnim kategorijama.
- **Prioritetno lobirati i zagovarati za institucionalno finansiranje** OCD servisa smanjenja štete kroz nacionalni budžet i lokalne akcione planove.
- **Zalagati se za dekriminalizaciju** posedovanja malih količina droga za ličnu upotrebu, koristeći dokaze i preporuke međunarodnih tela (SZO, UNAIDS) i primere dobrih praksi iz regiona.
- **Lobirati i zagovarati za reviziju diskriminatornih propisa** i pravilnika, posebno onih koji pogoduju žene OKD, majke, i seksualne radnice.
- **Zagovarati zdravstvena prava u zatvorima**, uključujući i programe zamene igala i kontinuirane OST (opioidne supstitucione terapije).
- **Senzibilisati donosiocel odluka** kroz brifinge, studijske posete i javne debate o specifičnim potrebama ranjivih grupa me u OKD.
- **Javno zagovarati protiv stigme** i diskriminacije žena, trans i nebinarnih OKD, koristeći medije i kampanje za promenu narativa o smanjenju štete kao javnozdravstvenom pravu.
- **Osnivati koalicije i mreže i priključivati se postojećim** radi jačanja zagovaranja aktivnosti, kako bi se obezbedio veći uticaj na politike i dugoročno angažovanje u razvoju rodno odgovornih politika prema drogama.
- **Formirati mreže saveznika** – identifikovati i angažovati neformalne saveznike u državnim institucijama i među donosiocima odluka, koji mogu podržavati promene i programe smanjenja štete.
- **Koristiti međunarodne mreže i izveštaje** (C-EHRN, EMCDDA) i regionalnu saradnju za jačanje argumentacije i pritiska na domaće institucije.
- **Internacionalizovati narative** – kreirati autentičan narativ o opstanku OCD i predstavljati ga u međunarodnim medijima, mrežama i konferencijama radi jačanja spoljne podrške.
- **Koristiti diplomatske kanale** – raditi sa ambasadama, međunarodnim misijama i stranim donatorima kako bi se neformalno vršio pritisak na donosiocel odluka.

Preporuke na organizacijskom nivou:

- **Prioritetno diverzifikovati izvore finansiranja**, pogotovo one izvan grantova, kombinovanjem meunarodnih i manjih lokalnih grantova, donacija zajednice, saradnje sa privatnim sektorom, korporativne društvene odgovornosti, crowdfunding kampanja, dohodovne aktivnosti itd.
- **Prioritetno razvijati regionalna i meunarodna partnerstva** – sa organizacijama iz sektora smanjenja štete koje su manje pogođene nedostatkom finansiranja, kako bi se kroz zajedničke projekte obezbedio pristup finansijskim sredstvima.
- **Prioritetno razvijati neformalna partnerstva sa “mainstream” OCD** – integrisati komponente smanjenja štete u projekte drugih organizacija (omladinskih, kulturnih, sportskih).
- **Prioritetno optimizovati resurse** kroz deljenje prostora, opreme, kadrova, logistike i zajedničke projekte sa drugim OCD radi smanjenja troškova.
- **Prioritetno izraditi strategiju održivosti organizacije** koja uključuje diverzifikaciju izvora finansiranja, plan razvoja partnerstava i prilagodbu programa promenama u politici i finansijskom okruženju, sa ciljem dugoročnog oživljavanja ključnih servisa.
- **Prikupljati i analizirati podatke** razdvojene po polu, starosti, rodnom identitetu i drugim relevantnim kategorijama radi prilagodbu programa i efikasnijeg lobiranja i zagovaranja.
- **Potpuno integrisati rodnu perspektivu u sve aspekte rada organizacije** — od planiranja i implementacije programa do internih politika i praksi — nastavljajući i unapređujući i veći zapošljavanje aktivnosti u ovoj oblasti.
- **Uspostaviti interne protokole zaštite** korisnika i korisnica, politike nulte tolerancije na diskriminaciju i mehanizme za prijavu i rešavanje pritužbi.
- **Povećati vidljivost OCD** kroz prisustvo na društvenim mrežama, besplatne digitalne alate, javne kampanje i pozitivne priče korisnika i korisnica radi smanjenja stigme.
- **Jaćati poverenje zajednice** kroz transparentnu komunikaciju, kontinuirano prisustvo na terenu i uključivanje korisnika i korisnica u rad organizacije.
- **Razmenjivati znanja i dobre prakse** kroz regionalne i meunarodne mreže, mentorsku podršku i besplatne resurse.

Preporuke na nivou programa smanjenja štete:

- **Prioritetno oživljavati i razvijati osnovne servise** – kontinuirano obezbediti zamenu sterilnog pribora, testiranje na HIV/HCV, savetovanje i druge osnovne usluge smanjenja štete.
- **Jaćati vršnjački outreach** – razvijati i podržavati vršnjačke i volonerske modele distribucije materijala i informacija, posebno ka ženama, mladima i LGBTQAI+ korisnicima, uz minimalne troškove i zajedničke resurse.
- **Jaćati rodno senzitivne i rodno specifične pristupe** – obezbediti posebne termine, prostore i materijale za žene, trans i nebinarne osobe i garantovati sigurnost i inkluzivnost usluga.
- **Koristiti neformalne i dostupne kanale komunikacije** – održavati zatvorene online grupe, chat aplikacije, hotline i telefonsku podršku, posebno za korisnike iz udaljenih područja.
- **Kontinuirano jaćati kapacitete osoblja** kroz kontinuirane interne obuke i peer-to-peer edukacije iz rodno senzitivnog, inkluzivnog i trauma-informisanog pristupa, sa fokusom na realne situacije iz prakse.
- **Uključivati vršnjačke aktiviste i aktivistkinje** različitih rodničkih identiteta i seksualnih orijentacija u planiranje i pružanje usluga, posebno u terenskom radu.
- **Aktivirati i održavati mrežu volontera** i vršnjačkih edukatora i edukatorki radi kontinuiteta i održivosti terenskog rada.
- **Prevenција i reagovanje na nasilje** – obučiti osoblje za prepoznavanje i reagovanje na rodno zasnovano nasilje, sa jasnim mehanizmima upravljanja na specijalizovane servise.
- **Pratiti i dokumentovati rezultate** – voditi jednostavne, anonimne evidencije o uslugama i prezentovati efekte programa donatorima i javnosti radi jaćanja zagovaranja i finansijske održivosti.

5.

Sažetak

Ova rodna analiza usluga smanjenja štete za mlade osobe koje koriste droge (OKD) u Srbiji sprovedena je u okviru regionalnog Erasmus+ projekta *Kreiranje rodno zasnovanih programa za mlade koji koriste droge*, sa ciljem da se utvrde rodne barijere, nedostaci i potencijali postoje ih programa. Poseban fokus stavljen je na potrebe i iskustva mladih OKD, uključujući i one različitih rodnih identiteta i seksualnih orijentacija, te na ocenu rodne senzitivnosti i inkluzivnosti usluga.

U 2025. godini oblast smanjenja štete u Srbiji karakteriše izostanak ažurirane nacionalne strategije i urušavanje multisektorskog dijaloga, uz isključivanje organizacija civilnog društva (OCD) iz procesa kreiranja politika. Postoje i strateški dokumenti samo delimično prepoznaju smanjenje štete, bez rodno specifičnih ili transformativnih mera za mlade OKD. Pravni okvir ostaje represivan, a penalna politika destimuliše pristup uslugama. Relevantni izveštaji potvrđuju nedostatak podataka razdvojenih po polu i rodne analize u servisima, uz prisutnu diskriminaciju žena, trans i LGBTQAI+ korisnika u javnom sektoru. OCD ostaju uključeni pružaoci usluga, ali bez sistemске institucionalne podrške i stabilnog finansiranja, suočeni s administrativnim opstrukcijama i smanjenjem meunarodne pomoći. Rodno senzitivni i servisi za mlade posebno su ugroženi, a bez strateške promene postoji rizik od gašenja postojećih programa.

OCD poput Preventa i Re Generacije vode uključene programe smanjenja štete, uz značajnu podršku DPNSEE mreže. Finansiranje OCD-a opada od 2014, što je dovelo do gašenja programa, smanjenja terenskog rada i ukidanja usluga u manjim sredinama. Analize budžeta potvrđuju minimalne državne alokacije, posebno za rodno senzitivne i programe za mlade. Globalno smanjenje finansiranja dodatno ugrožava održivost. Ipak, analiza pokazuje da sve aktivne organizacije u svojim strateškim okvirima prepoznaju rodnu ravnopravnost i inkluziju, ali nivo integracije u praksi varira od rodno senzitivnog do rodno transformativnog, zavisno od donatorske podrške i dostupnih resursa. Nedostatak stabilnog finansiranja otežava institucionalizaciju rodno odgovornih praksi, a dalji razvoj ovih pristupa zahteva ciljanu podršku radi obezbeđivanja pravih i delotvornih usluga smanjenja štete u Srbiji.

OCD u Srbiji predstavljaju uključeni oslonac za mlade OKD u zadovoljenju njihovih osnovnih potreba, pružaju i pristup sterilnom priboru, testiranju, savetovanju i sigurnim prostorima, uz rastuću potrebu za materijalnom podrškom. Žene, a posebno seksualne radnice, Romkinje, trans i nebinarne osobe suočavaju se sa nedostatkom rodno prilagođenih usluga i višestrukom marginalizacijom, dok su njihovi specifični zahtevi često izostavljeni iz javnog sektora. Rodno senzitivne, inkluzivne i mobilne usluge – uključujući i one uključujući outreach, integrisanu pravnu i zdravstvenu pomoć te sigurna skloništa – prepoznate su kao prioritarna potreba. Istovremeno, korisnici navode rasprostranjenu stigmatizaciju i diskriminaciju, zbog čega OCD razvijaju anti-stigma protokole, rodno neutralne prostore, obuke osoblja i mehanizme zaštite, iako im nedostatak stabilnog finansiranja ograničava mogućnost institucionalizacije ovih pristupa.

Iz svih pomenutih razloga, date preporuke se fokusiraju na jačanje javnih politika kroz integraciju rodne dimenzije, institucionalno finansiranje OCD, dekriminalizaciju i uklanjanje diskriminatornih propisa, te sistemsko uključivanje OCD i mladih OKD u procese donošenja odluka. Na organizacijskom nivou, naglasak je na diverzifikaciji izvora finansiranja, partnerstvima, optimizaciji resursa, integraciji rodne perspektive i jačanju vidljivosti i poverenja zajednice. Na programskom nivou, prioritet je otkrivanje osnovnih servisa, razvoj rodno senzitivnih i vršnjački vođenih pristupa, proširenje komunikacionih kanala, prevencija i reagovanje na nasilje, te kontinuirano praćenje rezultata i jačanje kapaciteta osoblja.

6.

Literatura

World Health Organization. (2011). *Gender Mainstreaming for Health Managers: A Practical Approach (Facilitator 's Guide and Participant 's Notes)*. Geneva, Switzerland <https://www.who.int/publications/i/item/9789241501057>

Službeni glasnik Republike Srbije. (2015). *Zakon o zaštiti podataka o li nosti* [Zakon br. 40/2015]. http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2015_01/t01_0040.htm

Intervjui sa klju nim akterima

Correlation – European Harm Reduction Network. (2021). *Monitoring report on drug policies in Serbia 2020*. https://www.correlation-net.org/wp-content/uploads/2021/03/monitoring_report2020.pdf

Drug Policy Network South East Europe (DPNSEE). (2022). *Serbia: Final evaluation report*. <https://dpnsee.org/wp-content/uploads/2022/04/Serbia-Final-Evaluation-Report-Final.pdf>

European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). (2022). *Serbia: National drug situation overview 2022*. https://www.euda.europa.eu/drugs-library/serbia-national-drug-situation-overview-2022_en

Office for Combating Drugs, Government of Serbia. (n.d.). *Zvani na internet prezentacija Kancelarije za borbu protiv droga*. <https://kzbpd.gov.rs/?lang=en>

The European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction – EMCDDA

Kancelarija za borbu protiv droga, Vlada Republike Srbije. (2019). *Uredba o osnivanju kancelarije za borbu protiv droga*. <https://kzbpd.gov.rs/wp-content/uploads/2019/04/uredba.pdf>

Correlation – European Harm Reduction Network. (2021). *Monitoring report on drug policies in Serbia 2020*. https://www.correlation-net.org/wp-content/uploads/2021/03/monitoring_report2020.pdf

Correlation – European Harm Reduction Network. (2020). *Civil Society Monitoring of Harm Reduction in Europe – Serbia 2020*. https://www.drugsandalcohol.ie/34394/1/C-EHRN_monitoring_report_2020.pdf

Paragraf Lex. (n.d.). *Zakon o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama*. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_psihoaktivnim_kontrolisanim_supstancama.html

European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). (2022). *Serbia: National drug situation overview 2022*. https://www.euda.europa.eu/drugs-library/serbia-national-drug-situation-overview-2022_en

Harm Reduction Eurasia & Uruguay Safe Access. (n.d.). *Criminalization costs: Serbia*. <https://old.harmreductioneurasia.org/criminalization-costs/serbia/>

Vlada Republike Srbije. (2023). *Strategija za mlade u Republici Srbiji za period 2023 – 2030*. <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2023/9/1/reg>

Ministarstvo omladine i sporta Republike Srbije. (2023). *Akcionni plan za sprovo enje Strategije za mlade (2023 – 2030) – za period 2023 – 2025*. <https://mto.gov.rs/vest/sr/2537/usvojen-akcionni-plan-za-period-od-2023-do-2025-godine-za-sprovođenje-strategije-za-mlade-u-republici-srbiji-za-period-od-2023-do-2030-godine.php>

Strategija za prevenciju i kontrolu HIV infekcije i AIDS-a u Republici Srbiji za period 2018 – 2025. Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2018/61/2/reg>

Akcionni plan za sprovo enje Strategije za prevenciju i kontrolu HIV infekcije i AIDS-a u Republici Srbiji za period 2018 – 2025. Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2021/12/Polozaj_osetljivih_grupa_u_procesu_pristupanja_Republike_Srbije_EU-Polozaj_osoba_koje_zive_sa_HIV.pdf

Ministarstvo za ravnopravnost Republike Srbije. (n.d.). *Mišljenje na predlog Nacionalne strategije za prevenciju i kontrolu HIV infekcije i AIDS-a u Republici Srbiji (2018 – 2025)*. <https://ravnopravnost.gov.rs/rs/misljenje-na-predlog-nacionalne-strategije-za-prevenciju-i-kontrolu-hiv-infekcije-i-aids-a-u-republici-srbiji-2018-2025>

UNAIDS. (n.d.). *Global AIDS targets 2025 for people who use drugs: Where are we now?* UNAIDS. https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/global-AIDS-targets-2025-for-people-who-use-drugs-where-are-we-now_en.pdf

Ministry of Health of the Republic of Serbia. (2022). *Serbia: National Drug Situation Overview 2022* https://www.euda.europa.eu/drugs-library/serbia-national-drug-situation-overview-2022_en

Eastern Europe and Central Asia Office. (2022). *Serbia contingency planning document*. Eastern Europe and Central Asia Health Resource. <https://eeca.aph.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Serbia-Contingency-planning-SERB.pdf>

Vlada Republike Srbije. (2021). *Strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2021. do 2030. godine*. Beograd: Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije. <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije-i-akcioni-planovi/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-2021>

Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost. (2022). *Akcioni plan za period 2022 – 2023. godine za sprovođenje Strategije za rodnu ravnopravnost 2021 – 2030*. Beograd. <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije-i-akcioni-planovi/akcioni-plan-za-period-od-2022-2023-godine-za-sprovođenje-strategije-za-rodnu-ravnopravnost-2021-2030>

Republiki zavod za statistiku Srbije. (2021). *Serbia report 2021*. <https://www.stat.gov.rs/media/343253/serbia-report-2021.pdf>

Correlation – European Harm Reduction Network (C-EHRN). (2021). *Civil Society Monitoring of Harm Reduction in Europe, 2020: Data Report*. Amsterdam: C-EHRN. https://www.drugsandalcohol.ie/34394/1/C-EHRN_monitoring_report2020.pdf

Correlation – European Harm Reduction Network (C-EHRN). (2024). *Gender-Transformative Harm Reduction Services*. Amsterdam: C-EHRN. https://correlation-net.org/wp-content/uploads/2025/02/2024_C-EHRN_Gender-Transformative-Harm-Reduction-Services_final.pdf

Correlation – European Harm Reduction Network. (2021). *Monitoring report on drug policies in Serbia 2020*. https://www.correlation-net.org/wp-content/uploads/2021/03/monitoring_report2020.pdf

World Health Organization. (2011). *Gender Mainstreaming for Health Managers: A Practical Approach (Facilitator's Guide and Participant's Notes)*. Geneva, Switzerland <https://www.who.int/publications/i/item/9789241501057>

European Union. (2023). *Commission Decision C/2023/240* [Official legal document]. EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=OJ%3AC%3A2023%3A240%3AFULL>

Harm Reduction International. (2024). *HRI Funding Report 2024*. https://hri.global/wp-content/uploads/2024/06/HRI_Funding-Report-2024_AW_080724.pdf

Prevent. (n.d.). *Udruženje Prevent*. <https://prevent.co.rs/>, Prevent. (n.d.). *Svatište – Udruženje Prevent*. <https://dropin.rs/udruzenje-prevent/>

Correlation – European Harm Reduction Network. (n.d.). *NGO Re Generacija*. <https://correlation-net.org/member/ngo-re-generation>, SALTO-Youth. (n.d.). *Udruženje Prevent (Organisation profile)*. <https://www.salto-youth.net/tools/oflas-partner-finding/organisation/udruzenje-prevent.9342>

Drug Policy Network South East Europe (DPNSEE). (n.d.). *Project: Serbia*. Retrieved from https://dpnsee.org/project_country/serbia/

Drug Policy Network South East Europe (DPNSEE). (n.d.). *Publications in Serbian*. Retrieved from https://dpnsee.org/publication_language/serbian

Drug Policy Network South East Europe (DPNSEE). (n.d.). *Project: Serbia*. Retrieved from https://dpnsee.org/project_country/serbia/

Drug Policy Network South East Europe (DPNSEE). (2023, December 11). *A very successful regional campaign*. <https://dpnsee.org/2023/12/11/a-very-successful-regional-campaign/>

International Drug Policy Consortium. (n.d.). *Drug Policy Network South East Europe* [Member profile]. <https://idpc.net/members/SEE>

Correlation – European Harm Reduction Network. (n.d.). *Drug Policy Network South East Europe | DPNSEE* [Member profile]. <https://correlation-net.org/member/drug-policy-network-south-east-europe>

Drug Policy Network South East Europe. (2023, May 9). *Women, violence, and the use of drugs*. *DPNSEE*. June 6, 2023. <https://dpnsee.org/2023/05/09/women-violence-and-the-use-of-drugs/>

Re Generacija. (2021). *Rad sa ženama koje koriste droge u slu ajevima rodno zasnovanog nasilja*. ReGeneracija. <http://www.regeneracija.org/wp-content/uploads/2021/12/Rad-sa-%C5%BEenama-koje-koriste-droge-u-slu%C4%8Dajevima-rodno-zasnovanog-nasilja-konacno.pdf>

Drug Policy Network South East Europe. (2023, December 8). *Campaign to eliminate violence against women who use drugs*. DPNSEE. <https://dpnsee.org/2023/12/08/eliminate-violence-against-women-who-use-drugs/>
Drug Policy Network South East Europe. (2022). *Kurikulum za rad sa mladima u riziku* [Curriculum]. DPNSEE. <https://dpnsee.org/wp-content/uploads/2022/01/Kurikulum-za-rad-sa-mladima-u-riziku.pdf>

Harm Reduction International / EHRA. (2021). *Girls power in HR2: womxn leadership to ensure access to harm reduction*. EHRA. <https://www.harmreductionconference.eu/index.php/ehrc-2021/programme/>

Tag “ Office for Combating Drugs of Serbia ” Drug Policy Network South East Europe. (n.d.). *Tag: Office for Combating Drugs of Serbia*. DPNSEE. <https://dpnsee.org/tag/office-for-combating-drugs-of-serbia/>

Konferencija “ Eliminate Violence Against Women Who Use Drugs ” . Drug Policy Network South East Europe. (n.d.). <https://dpnsee.org/2023/12/08/eliminate-violence-against-women-who-use-drugs/>

Era - LGBTI. (2023). *Research on the health needs of trans people in Serbia*. Retrieved from <https://lgbti-era.org/wp-content/uploads/2023/01/Research-on-health-needs-of-trans-people-in-Serbia-A-research-report.pdf>

Eurasian Harm Reduction Association. (n.d.). *Drug checking services in Serbia – To know what I am doing*. Harm Reduction Eurasia. <https://harmreductioneurasia.org/news/drug-checking-services-in-serbia-eng>

Drug Policy Network South East Europe. (n.d.). *Discrimination of people who use drugs in South East Europe*. DPNSEE. <https://dpnsee.org/publication/discrimination-of-people-who-use-drugs-in-south-east-europe/>

